

FREIHEIT FÜR VÁCLAV HAVEL
UND ALLE POLITISCHEN UND
RELIGIÖSEN INHAFTIERTEN
IN DER ČSSR!

NICHT NUR KONSUMIEREN,
KREATIV SEIN!
→ → →
GIBT ES POSTER, PLAKATE,

Tomáš Vilímek

Solidarita

napříč hranicemi

Opozice v ČSSR a NDR
po roce 1968

VYŠEHRADEK

TOMÁŠ VILÍMEK

SOLIDARITA NAPŘÍČ HRANICEMI

Tomáš Vilímk

Solidarita napříč hranicemi

Opozice v ČSSR a NDR
po roce 1968

Vyšehrad

Ústav pro soudobé dějiny
AV ČR, v. v. i.

Tato kniha vznikla
v rámci řešení grantového
projektu GA AV ČR
KJB800630703

Fotografie na obálce:

Nahoře – transparent, který byl použit
19. března 1989 v Lipsku při dni solidarity
v NDR s pronásledovanými v Československu.

Zdroj: Archiv občanského hnutí Lipsko

Dole – zásah policie na Václavském náměstí
v Praze během tzv. Palachova týdne
z 15. ledna 1989. Foto: Luboš Kotek

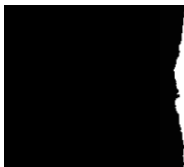
© Tomáš Vilímek, 2010

ISBN 978-80-7429-030-5

Obsah

Předmluva	9
Úvod	11
1. Opozice v sovětské okupační zóně a NDR v letech 1945 až 1989 – stručný nástin	13
2. Problematika typologie protirežimního jednání v ČSSR a NDR a její úskalí	37
3. Opozice a společnost v ČSSR a NDR	47
4. Předpoklady protirežimního jednání v ČSSR a NDR – cesta do opozice	73
Vliv rodinného prostředí	74
Skupinová dynamika a zákon akce a reakce	91
Společensko-individuální aspekty střetu s režimem	106
Vliv historických událostí na cestu do opozice	118
5. Vzájemné vnímání představitelů opozice ČSSR a NDR	147
Reflexe ČSSR a československé opozice ve východním Německu	147
Vnímání NDR a východoněmeckého disentu představiteli československé opozice	173
6. Spolupráce představitelů disentu z ČSSR a NDR	197
Projevy vzájemné solidarity	197
Společné dokumenty a prohlášení jako předpoklad procesu vzájemného učení	224

7. Kontakty představitelů československého a východoněmeckého disentu v zorném úhlu politické policie ČSSR a NDR	249
Předepsaná spolupráce FMV a MfS	252
Cíle a formy spolupráce MfS a FMV v 70. a 80. letech	258
Chartisté a nezávislé mírové hnutí ve zprávách politické policie	280
Závěr	297
 Seznam zkratk	309
Poznámky	312
Prameny a literatura	366
Zusammenfassung	376
Jmenný rejstřík	378

PŘEDMLUVA

Vedoucí představitelé KSČ i SED koncem osmdesátých let opakovaně zahajovali vzájemná jednání ujišťováním, že ČSSR a NDR jsou si navzájem „druhým nejdůležitějším přítelem a spojencem“ – samozřejmě až po Sovětském svazu. V tom měli nepochybně pravdu. Československo a NDR si skutečně byly v mnoha ohledech relativně blízké – měly podobnou sociálně-ekonomickou strukturu, oba režimy volily a alespoň s částečným úspěchem dlouho uplatňovaly obdobnou taktiku, jak pacifikovat vlastní společnost, v obou zemích existovala přece jen určitá, ne-li vysoká, tak aspoň jakž takž stabilní, životní úroveň a podobný konzumně orientovaný životní styl. Z bohaté německé historiografické produkce týkající se někdejší NDR by se daly vybrat dlouhé pasáže, které by při vynechání osobních, časových a místních údajů bylo možno převzít a takřka beze změn aplikovat na tehdejší československou skutečnost.

Oba režimy se navíc právě ve druhé polovině osmdesátých let dostávaly do jisté izolace i v rámci sovětského bloku. Jejich přístup vůči reformním snahám Michaila S. Gorbačova byl – diplomaticky řečeno – rezervovaný a své znepokojení nad vývojem v SSSR dokázaly stále jen obtížněji skrývat. I to je sblížovalo. Konec konců i pád obou režimů na podzim 1989 byl v mnoha ohledech provázán, proměny situace v obou zemích se navzájem velmi významně ovlivňovaly a také modality kolapsu režimů KSČ a SED vykazují mnohé podobnosti.

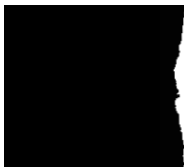
Pokus podívat se na opozici, vývoj vztahů mezi opozicí a společností, metody a způsoby, jakými se vládnoucí komunistický režim snažil opozici likvidovat nebo aspoň eliminovat její vliv, právě perspektivou srovnání situace v Československu a NDR je logický a bezpochyby přináší prohloubení našeho porozumění vývoji v obou zemích. Přesto to dosud na české ani německé straně – až na drobnější a časově či tematicky omezené, většinou časopisecké studie – nikdo neudělal. V tom je práce Tomáše Vilímka *Solidarita napříč hranicemi*. Opozice v ČSSR a NDR po roce 1968 opravdu průkopnická.

Tomáš Vilímek se léta ve své odborné činnosti v Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., zabývá právě tímto tématem. Jeho výsledkem je publikovaná práce. Zaměřil se v několika vymezených okruzích na výzkum a srovnání protirežimního jednání v Československu a v NDR po roce 1968. Cílem nebylo podat ucelený přehled dějin opozičního hnutí v obou zemích (i když kapitola o opozici v sovětské okupační zóně a NDR v období 1945–1989 přináší českému čtenáři poprvé takto uspořádanou základní faktografii), ale vypracování komparativní studie.

Autor se věnuje teoretickým otázkám a vymezení typologie protirežimního jednání, vzájemným relacím opozice–společnost v obou zemích. Opravdovým jádrem práce jsou kapitoly, které zkoumají předpoklady, motivy a nejrůznější aspekty opozičního jednání v obou zemích. Vedle badatelské akribie a bezpečné znalosti studované materie je to právě komparativní metoda, která činí tyto pasáže originálními a výrazně rozšiřujícími naše poznání československé, resp. východoněmecké historie. Stejně novátorskými jsou i kapitoly, jež mapují styky, spolupráci, vzájemné ovlivnění české a východoněmecké opozice a také metody a spolupráci represivních aparátů obou komunistických režimů – Stasi a StB.

Právě publikovaná kniha neznamená jen významný badatelský přínos a zároveň metodologicky podnětný komparativní příspěvek k prohloubení poznání vývoje a srovnání společných i rozdílných znaků opozičních protirežimních hnutí proti komunistickým režimům v Československu a v NDR. Práce je zároveň svěbytným rozšířením poznání o příčinách pádu obou totalitních systémů. Kniha lze v mnoha ohledech pokládat i za nadějný vklad do mezinárodní odborné debaty o jednom ze stěžejních témat dějin 20. století – fenoménu totalitárních režimů, jejich síly, slabosti i důvodů a podob jejich zániku.

Oldřich Tůma, leden 2010

ÚVOD

V roce 1996 si tehdejší spolkový prezident Roman Herzog položil otázku, kdy se vlastně českoslovenští a východoněmečtí občané navzájem nejinenzivněji vnímali. Podle jeho soudu to bylo v srpnu 1968, kdy sovětské tanky ukončily obrodný proces v Československu, a v roce 1989, kdy tisíce východoněmeckých uprchlíků v Praze dávaly tušit blížící se konec východního bloku.¹ Předkládaná kniha se věnuje období, které spadá mezi tyto dva historické mezníky, a v jednotlivých kapitolách srovnává vývoj protirežimního jednání v ČSSR a NDR, vzájemnou percepci a spolupráci představitelů opozice, stejně jako aktivity politické policie obou států, snažící se zabránit tzv. internacionalizaci vnitřního nepřítel.

Kniha začíná stručným nástinem vývoje opozice a odporu v sovětské okupační zóně a v NDR po roce 1945, který by měl čtenáři přiblížit některé méně známé souvislosti a usnadnit přístup k povětšinou německy psaným dějinám východoněmeckého odporu a opozice. V další části knihy si autor klade zdánlivě jednoduchou otázku, co vlastně vedlo jedince k tomu, že se rozhodl angažovat proti režimu v dané zemi. Značná část knihy tak porovnává rozličné předpoklady protirežimního jednání v komparovaných zemích a mapuje klikatost opoziční cesty. Jakou roli hrálo rodinné prostředí, individuální a sociální předpoklady, zákon akce a reakce či v neposlední řadě skupinová dynamika, důležité historické události a zlomy ve vývoji obou společností?

V jistém smyslu jde o pokus doplnit typologie protirežimního jednání, usilující v prvé řadě o jeho kategorizaci, o individuální aspekty tohoto fenoménu. Autor této práce se tak nesnaží rozšířit již tak dost bohatou typologizační škálu o nové termíny, nýbrž upozornit na úskalí, se kterými se při každé typologizaci musíme vyrovnat. Značná pozornost je tak věnována společenskému zakotvení opozičního postoje a hledání klíčových faktorů přerodu vsudypřítomné společenské kritiky v opoziční postoj. Z tohoto důvodu se autor v knize věnuje i dosud spíše okrajově zpracované tematice vzájemného vztahu mezi představiteli opozice a většinovou společností.

Jaká byla úroveň vzájemné informovanosti o činnosti opozice v ČSSR a NDR? K jakým konkrétním kontaktům docházelo a jak se utvářely? Lze hovořit o vzájemné percepci a následném oboustranném ovlivňování představitelů opozice v obou zemích? Těmto otázkám se věnují dvě kapitoly, ve kterých jsou nejen zdokumentovány klíčové projevy vzájemné solidarity v 70. a 80. letech dvacátého století, ale přiblíženy jsou i pozoruhodné projevy jistého procesu učení a výměny zkušeností, které se zrcadlí v diskusích o společných dokumentech a prohlášeních.

Cílem není pouze srovnat vzájemnou reflexi představitelů disentu, ale zjistit i míru vzájemné informovanosti a intenzitu zájmu o události, které byly pro dějinný vývoj sousedící země něčím zlomové. Jaký význam mělo pražské jaro a jeho potlačení či vznik Charty 77 pro východoněmeckou opozici? Jak bylo naopak vnímáno červnové povstání roku 1953 v NDR nebo stavba berlínské zdi o osm let později? Pozornosti neujdou ani otázky vzájemné reflexe specifík opoziční scény komparovaných zemí. Kniha se věnuje rovněž tomu, do jaké míry byly některé metody opoziční práce v jedné zemi pro tu druhou inspirativní natolik, že se jimi představitelé opozice nechali ovlivnit.

Poslední kapitola knihy se věnuje dosud nezpracované problematice reflexe československé a východoněmecké opozice ze strany bezpečnostních orgánů obou zemí. Na jakých základech fungovala spolupráce státních bezpečností ČSSR a NDR v oblasti tzv. potírání vnitřního nepřítele a do jaké míry se MfS a StB opravdu podařilo zabránit jeho „internacionalizaci“, jak byly nazvány vzájemné projevy solidarity a pokusy o navázání kontaktů. Co věděla východoněmecká strana o činnosti Charty 77, o jednotlivých proudech a některých osobnostech? To spolu se stavem informovanosti československých bratrských orgánů o situaci v NDR představuje základní rámec otázek, na které autor této knihy hledá odpovědi.

OPOZICE V SOVĚTSKÉ OKUPAČNÍ ZÓNĚ A NDR V LETECH 1945 AŽ 1989 – STRUČNÝ NÁSTIN

Dějiny opozičního hnutí ve východním Německu je možné rozdělit do dvou základních časových úseků s tím, že každý obsahuje řadu dílčích etap vývoje protirežimního jednání v NDR. Porážka hitlerovského Německa a následné rozdělení této země na jednotlivé sektory – americký, britský, francouzský na jedné straně a sovětskou okupační zónu na straně druhé – vytvořily ve srovnání s ostatními zeměmi východního bloku zcela odlišné podmínky pro vznik a rozvoj opozičního postoje. Krátce po válce nebylo jasné, jakým směrem se bude ubírat řešení německé otázky, a Sověti sami ponechávali otevřenou jak možnost jednotného, neutrálního Německa, ve kterém by postupně rozšiřovali svůj politický vliv, tak i alternativu komunistické NDR. Po krátkém období zdánlivě liberálního přístupu sovětských okupačních orgánů, který vyvolal u mnohých intelektuálů určité naděje, se však stále zřetelněji ukazovalo, že sovětské vedení sleduje v první řadě své mocenské a ekonomické zájmy.

Ulbrichtovský režim se zpočátku mohl ještě opřít o všeobecné přesvědčení o nutnosti dalekosáhlých společenských změn, do kterých by se měli aktivně zapojit představitelé protinacistického odboje, mezi nimiž měli komunisté své nezastupitelné místo. Prvotní optimismus ve vybudování nového socialistického a demokratického Německa byl však záhy vystřídán zklamáním a rozhořčením nad tím, že by tak krátce po porážce jedné diktatury měla nastoupit diktatura nová, tentokrát komunistická. Opozice a odpor v tomto období, které vyvrcholilo stavbou berlínské zdi v srpnu 1961, je tak jakousi přirozenou reakcí na „okupační socialismus“.¹

Obecně lze upozornit na několik charakteristických znaků vývoje protirežimního jednání tohoto prvního časového úseku, jehož nositeli byly zejména v období 1945 až 1953 téměř všechny vrstvy obyvatel. Mimořádnou úlohu zde však sehrála především mladá generace a představitelé demokratických občanských stran – křesťanští demokraté (CDU), liberální demokraté (LDPD) a sociální demokraté (SPD).² Ostatně i v řadách německých komunistů se našli mnozí, kteří sice byli přívrženci Stalina, neshodovali se však s jeho politickými cíli a zejména s jeho metodami. Jednalo se

přítom o staré komunisty, kteří byli zvyklí na značnou samostatnost a ne-souhlasili s přebudováním Komunistické strany Německa (KPD), resp. Jednotné socialistické strany Německa (SED) ve stranu kádřů. Po masivních čistkách v letech 1948 a 1951 byl proces přeměny SED jako strany nového, stalinského typu završen na II. stranické konferenci v létě 1952, která se nesla v duchu hesla: „Zvítězíme, protože nás vede velký Stalin.“³

Mnoho mladých se cítilo být osloveno ideály o beztrždní společnosti, která by měla být založena na demokratických základech. Řada z nich také vstoupila do mládežnické organizace (FDJ), aby se aktivně podílela na jejím vybudování. Velmi záhy však u nich došlo k vystřízlivění, když se ukázalo, že se tato organizace rozhodujícím způsobem podílela na sovětizaci školství a prosazovala militarizaci výchovy. Právě tento aspekt narazil tak krátce po válce na značný odpor, který byl umocněn i tím, že mnoho otců a dědů padlo nebo se ještě nevrátilo z válečného zajetí. Zajímavé je, že si mnozí vybrali za svůj vzor odporu proti SED, kterou ztotožnili s NSDAP, protinacistické odbojáře. V jejich očích se pak FDJ podobalo Hitlerjugend.

Významným zdrojem odporu proti totalitním tendencím režimu SED byly především nově otevřené univerzity v Berlíně, Lipsku, Jeně, Rostocku či Halle. Mladí byli obzvláště citliví na nové formy ideové indoktrinace a snahy o omezení svobody myšlení a vyjadřování. Přestože se studentským radám dařilo do roku 1948 celkem úspěšně konkurovat univerzitním organizacím FDJ, nebyly schopny zastavit postupující sovětizaci školství, před kterou mnozí utekli do Spolkové republiky Německo.⁴ Východoněmecký režim v žádném případě nepodceňoval tyto kritické projevy. V letech 1945 až 1962 bylo podle současných údajů zatčeno na 1400 studentů a minimálně 14 z nich bylo také popraveno, většinou sovětskými vojenskými orgány. Asi nejznámějším byl případ studenta práv a hospodářských věd v Rostocku Arna Escheho, jehož jméno se stalo synonymem studentského liberálního odporu proti diktatuře SED. „Víme, že liberalismus by mohl být základním pilířem budoucnosti, pakliže to budeme chtít, a že jím opravdu bude, protože to skutečně chceme,“ domníval se tento bytostný liberál a radikální pacifista, který byl obviněn z kontrarevoluční činnosti a protisovětské propagandy a po dvouleté vazbě nakonec v červenci 1951 zastřelen v SSSR.⁵

Několikrát přesunuté všeobecné volby, které se nakonec konaly v říjnu 1950, se staly jak „určitým symbolem cesty do totality“, tak vyvolaly i pozoruhodný projev odporu proti sílící komunistické moci. Řada mladých lidí a studentů se zapojila do tzv. „války malířů“, během níž se objevovaly na veřejných budovách symboly velkého písmene „F“, které znamenalo „Freiheit“, tedy svobodu. Vyhотовeno bylo i velké množství letáků, které kritizovaly jednotnou kandidátku a odmítaly mocenské praktiky SED. Re-

akce státu na sebe nenechala dlouho čekat, jak dokládá například zásah proti skupině, která se vytvořila kolem lipského studenta Herberta Beltera. Z celkem deseti zatčených byli nakonec tři odsouzeni k vysokým trestům kvůli údajné protisovětské činnosti. H. Belter, kterému nejvíce přitížilo, že posílal informace o porušování ústavních práv a nedemokratických poměrech na lipské univerzitě rozhlasové stanici v americkém sektoru v Západním Berlíně – RIAS, byl odsouzen k trestu smrti a v roce 1951 popraven. K trestu smrti byl za rozšiřování letáků proti volbám v říjnu 1950 odsouzen rovněž osmnáctiletý Joseph Flade. Na rozdíl od svého lipského kolegy měl však štěstí, neboť jeho případ vyvolal vlnu protestů v NDR i SRN a trest smrti byl změněn na 15 let vězení.

K procesům s mladistvými, kteří se vzepřeli nastupující totalitě, docházelo po celou dobu existence NDR. Právě v 50. letech však reagoval východoněmecký režim na jakékoli projevy „mladistvé vzdorovitosti“⁶ obzvláště brutálně, nezávisle na tom, zda se dotyční pokusili o systematický a programový boj s mocenským establishmentem, nebo se jednalo spíše o spontánní a často dosti nepromyšlené akce, tak jako tomu bylo v případě odsouzení skupinky přátel ve věku 20 až 24 let na jaře 1952 z Werderu nad Havolou u Berlína k nejtěžším trestům za to, že opisovali poznávací značky sovětské techniky, které pak posílali dále na Západ.

Jako klasický příklad promyšleného střetu s režimem je možné zmínit proslulý tzv. eisenberský kruh, který se konstituoval na podzim 1953 v durynském městě Eisenberg kolem studenta vyšší střední školy Thomase Ammera. Silně konspirativně působící skupinu tvořily zpočátku zhruba dvě desítky učňů, studentů a mladých dělníků. V rámci svých akcí se soustředili na rozšiřování letáků, ve kterých kromě odchodu sovětských vojsk, požadavku svobodných voleb a svobodného tisku vyzvali i ke zrušení státní bezpečnosti a LPG, východoněmecké varianty JZD. Skupina měla kontakty na Západ a úspěšně působila několik let, než byla zrazena jedním z jejích členů. Celkem 24 zatčených bylo nakonec v září 1958 odsouzeno dohromady ke 114 letům vězení. Nikdo však již nebyl odsouzen k trestu smrti.

Příklad eisenberského kruhu nám současně ukazuje několik velmi podstatných specifíků fenoménu opozice a odporu v letech 1945–1961, pro který se v německé historiografii vžily termíny „fundamentální nepřátelství“ či „občanská opozice“.⁷ V prvé řadě se jednalo o naprosté odmítnutí legitimacy východoněmeckého režimu, který byl dle představitelů občanské opozice násilně importován zvenčí. NDR byla nazírána jako jistá forma „přechodného státu“,⁸ který bude nakonec přeměněn v jednotné, demokratické Německo. Podobně jako členové eisenberského kruhu byli i představitelé jiných seskupení v úzkém spojení se Západem, zejména

s organizacemi, které ze západního Německa podporovaly protirežimní aktivity v NDR.⁹ Při odhalení tak neustále existovala možnost uprchnout do Spolkové republiky Německo, kterou v případě zmíněného kruhu stačilo využít hned pět jeho členů. Významná byla dozajista i možnost sledování západoněmeckého rozhlasu a televize, jejichž prostřednictvím bylo možné čelit intenzivní indoktrinaci ve východoněmeckých médiích.

Kromě studentů a mládeže to byli zejména představitelé demokratických stran, kteří se poměrně záhy postavili na odpor proti snahám o monopolizaci moci. K prvním vážnějším projevům kritiky těchto stran docházelo v souvislosti s odlišným pojetím pozemkové reformy v září 1945. Přestože i občanské strany otevřeně podporovaly reformu nesenou v duchu hesla „Půdu junkerů do rukou rolníků“, začaly se velmi záhy objevovat první konflikty, neboť například křesťanští demokraté nesouhlasili s bezplatnou konfiskací pozemků, jejichž majitelé nebyli zatíženi kolaborací s hitlerovským režimem. Kritizován byl i nehumánní průběh znárodnování, stejně jako skutečnost, že do pozemkové reformy byly často zahrnuty pozemky, které nedosahovaly taxativně stanoveného výměru jednoho sta hektarů.

K zásadnímu střetu došlo ale zejména v souvislosti s kritikou postupující sovětizace země, v jejímž důsledku se očividně prohlubovala politická a ekonomická závislost na SSSR. Nejpozději po říjnových zemských volbách v roce 1946, ve kterých překvapivě získaly demokratické strany téměř polovinu hlasů, se sovětské vedení začalo přiklánět ke komunistické alternativě budoucího vývoje sovětské okupační zóny v Německu a instruovalo tímto způsobem i německé komunisty, jimž navíc pomáhalo tím, že sovětské orgány přímo zasahovaly do činnosti občanských stran, ať již formou otevřené represe – únosy a zinscenované procesy – či skryté korupce. Jednotná fronta antifašistických a demokratických stran, tzv. Antifablok, která po svém vzniku v létě 1945 otvírala cestu pro rozvoj parlamentní demokracie, se velmi záhy začala měnit v komunistický mocenský nástroj a v červnu 1949 se přejmenovala na Demokratický blok stran a masových organizací. Eventualita demokratické NDR tak byla pohřbena ještě před jejím vznikem v říjnu 1949.

Snahy o vytvoření parlamentní opozice, které se nejdále dostaly v Meklenbursku a Durynsku, kde se při volbách do komunálních zastupitelstev podařilo křesťanským a liberálním demokratům získat kolem 40 procent hlasů, byly likvidovány postupně. Ulbrichtovské vedení se při tom mohlo plně spolehnout na pomoc sovětských orgánů, které zejména od roku 1947 postupovaly proti klíčovým postavám demokratického tábora velmi krutým způsobem, jak dokládá například poprava zástupce postupimského starosty Erwina Köhlera a jeho manželky. K likvidaci potenciálních odpůrců přitom často docházelo pod zástěrkou prováděné denacifikace či na

základě obvinění z tzv. protisovětského postoje. Křesťansko-demokratický politik Hugo Hickmann byl tak kupříkladu popraven za údajnou protisovětskou propagandu, která ve skutečnosti spočívala v tom, že se veřejně vyslovil pro svobodné volby v říjnu 1950 a vzniklou NDR označil za provizorium.

Od dubna do července 1950 také probíhaly tzv. Waldheimské procesy, které zřetelně naznačily, jakým směrem se bude ubírat východoněmecká justice. Během těchto procesů bylo souzeno více jak tři tisíce lidí podezřelých z podpory nacistického režimu. Ačkoli bylo mezi nimi mnoho těch, kteří se opravdu dopustili válečných zločinů, využil režim SED této příležitosti k vyrovnání se s řadou skutečných i potenciálních odpůrců. Alarmující na procesech bylo především to, že probíhaly s vyloučením veřejnosti a obžalovaní neměli často k dispozici ani obhájce. Během krátké doby byl vynesen rozsudek, který ve více než třiceti případech znamenal smrt. Pro ilustraci zneužití justice je možné uvést osud Heinze Bindera, který byl odsouzen na 10 let vězení, neboť v prosinci 1945 strhával plakáty propagující pozemkovou reformu na území sovětské okupační zóny. Zatčen byl v lednu 1946 a obviněn z podpory nacismu, neboť byl za války členem Hitlerjugend.¹⁰

Bezprostředními oběťmi sovětských vojenských tribunálů a vyšetřujících praktik KGB se tak podle historika I. S. Kowalczuka stalo do roku 1950 téměř osm set lidí.¹¹ Případ Hermanna Kreutzera je smutným svědectvím toho, že řada sociálních demokratů trpěla jak pod nacistickou, tak pod komunistickou diktaturou. Ze zhruba pěti tisíc lidí, kteří byli uvězněni, neboť se otevřeně vyslovili proti sjednocení s KPD v roce 1946 či kritizovali demoralizující účinek sovětských reparací, jich kolem čtyř set vězení již neopustilo. „Vystupuji z SED, protože chci socialismus,“ řekl v listopadu 1948 sociální demokrat Ernst Tharpe, který prošel koncentračním táborem, krátce předtím, než uprchl do západního Německa.¹²

Vězení se ale nevyhnulo ani mnohým německým komunistům, kteří již před rokem 1953 ztratili iluze o režimech sovětského typu, aniž by se přitom vzdali svých původních ideálů. Alfred Schmidt, který před válkou zastával řadu funkcí v KPD a v letech 1935 až 1939 byl vězněn kvůli svým postojům, neváhal z pozice aktivního člena odborového hnutí v roce 1946 otevřeně kritizovat sovětskou okupační politiku. V létě 1948 byl však zatčen a v prosinci téhož roku odsouzen za antisovětskou propagandu k trestu smrti, jenž byl nakonec změněn na 25 let žaláře.

Po celé první období můžeme sledovat rovněž zajímavý fenomén, který byl zmíněn již v souvislosti s eisenberským kruhem. Jedná se o útek východoněmeckého obyvatelstva do Spolkové republiky Německo, o jisté „hlasování nohama“. Do roku 1961 opustily sovětskou okupační zónu

a později NDR téměř tři miliony lidí. Jen od října 1949 do lidového povstání v červnu 1953 to bylo přibližně 800 000 lidí. Režim se tak dostával do velmi komplikované situace, neboť jakýkoli pokus o homogenizaci společnosti vyvolal bezprostřední nárůst pokusů o útek, a mocenské centrum bylo následně nuceno modifikovat své původní záměry. Přestože východoněmecký režim od roku 1952 prostřednictvím FDJ výrazně zintenzivnil své úsilí o militarizaci společnosti, nemohl si až do definitivního uzavření hranic v srpnu 1961 dovolit vyhlásit všeobecnou brannou povinnost. Kdykoli totiž vedení SED zahájilo akci k tzv. dobrovolnému přihlášení se do služby v Lidové armádě, kterým podmiňovalo možnost dalšího studia, došlo k masivnímu nárůstu úteků potenciálních branců.

Podobnou reakci vyvolal i kolektivizační tlak po zmíněné pozemkové reformě v roce 1945. Násilné „rozkulačení“ středně velkých, relativně dobře hospodařících statků značně zhoršilo již tak dost komplikovanou situaci. Když se posléze počátkem roku 1950 ukázalo, že řada nově vzniklých a poměrně malých hospodářství není schopna se uživit, což se negativně projevilo na zásobování vnitřního trhu, reagoval režim kampaní proti hospodářským sabotérům (zákon na ochranu majetku lidu z října 1952) a pokusil se současně prosadit kolektivizaci, což vyvolalo útek více než 15 000 sedláků. Kolektivizace tak musela být přerušena a režim se k ní mohl vrátit až o pět let později, naplno však až na jaře roku 1960.

Zejména v počátečním období se tak východoněmecký režim musel vyrovnávat s řadou hospodářských těžkostí, ke kterým výrazným způsobem přispěla sovětská strana. Bezohledný tlak vůči všem vrstvám společnosti vedl k naprostému odcizení stranického vedení a k častým opozičním projevům, na které bylo reagováno velmi tvrdě. Masivně narůstal počet politických vězňů, jejichž počet dosáhl do roku 1961 dvou set tisíc.

Již v rámci sovětské okupační zóny se SED snažila dosáhnout jistého vypořádání s evangelickou církví. Od léta 1945 se proto objevovaly tendence prosadit oddělení církve od škol, ale především šlo o systematický boj proti církevní práci s mladými lidmi. V této, podle Carla Ordunga,¹³ první etapě vzájemných vztahů SED a církve, která trvala do roku 1949, dochází zejména ke zjišťování hranic vzájemného působení. Od počátku 50. let nastupuje jednoznačně restriktivní kurs, který se však ve srovnání s Československem, kde došlo k masivní perzekuci katolických kněží a likvidaci řeholí, odehrával především na úrovni ideologického boje. Režim reagoval zejména na množství se petice z církevního prostředí v letech 1949–1953, ve kterých byly kritizovány totalitní praktiky tajné policie, ateistická propaganda a také deportace z příhraničních oblastí.¹⁴

Od roku 1950 se tak SED zaměřila zejména na evangelické obce mládeže (Junge Gemeinde), kde se údajně skrývali „pod maskou religiozity

ilegální agenti a špionážní organizace“.¹⁵ Přípravy na útok proti církvi pokračovaly a v usnesení politbyra z 27. ledna 1953 se hovořilo o potřebě „uskutečnit tři až čtyři veřejné procesy k odhalení Junge Gemeinde jako zastírající organizace pro válečné štvání, sabotáž a špionáž, která je řízena západoněmeckými a americkými imperialistickými silami“.¹⁶ Od ledna 1953 došlo k vystupňování represivního kursu proti evangelické církvi, v jehož důsledku bylo do května téhož roku zatčeno na 70 teologů a více než 3000 mladých bylo vyloučeno ze studia kvůli jejich náboženskému cítění. Z tohoto tvrdého kursu však bylo východoněmecké stranické vedení nuceno nakonec ustoupit, a to jednak kvůli změnám v sovětské politice po smrti Stalina, jednak v souvislosti se stoupající nespokojeností východoněmeckého obyvatelstva. SED tak přešla k „novému kursu“,¹⁷ jehož cílem bylo oslabení významu církve ve společnosti a dosažení její ateizace. V roce 1954 byla zavedena tzv. Jugendweihe, slavnostní přijetí čtrnáctiletých mezi dospělé, „kterou SED považovala za velmi účinný prostředek, jak odczít dorůstající generaci od církve“.¹⁸ Církev byla přesvědčena o pevné tradici konfirmace a vyhlásila její neslučitelnost s účastí na Jugendweihe. Stranické vedení proto muselo zesílit tlak a na případnou neúčast na Jugendweihe reagovalo perzekucí v oblasti výběru povolání či možnosti dalšího vzdělávání. Tato forma otevřeného vydírání se osvědčila a za pouhých pět let od zavedení Jugendweihe ji zakusilo 80 procent dětí.¹⁹

Již na jaře 1953 byla situace v NDR velmi kritická a vyhlášení nového kursu počátkem června, v jehož důsledku měla být mimo jiné pozastavena kolektivizace a zmírněn restriktivní postup proti evangelické církvi, bylo všeobecně chápáno jako přiznání mocenského bankrotu. Oznámení o zvýšení pracovních norem, kterým se režim snažil řešit katastrofální hospodářskou situaci, bylo tak za této situace onou pomyslnou poslední kapkou, jež spustila ve východním bloku do té doby nevídanou vlnu stávek a protirežimních demonstrací, které probíhaly ve dnech 16. až 21. června 1953. V NDR tak vypuklo všelidové povstání, během kterého docházelo ke spontánnímu osvobozování politických vězňů a k obsazování budov stranického a státněbezpečnostního aparátu. Původně ekonomická hesla demonstrujících se velmi záhy zpolitizovala a v ulicích více než sedmi set východoněmeckých měst bylo slyšet požadavky, které byly typické pro protirežimní jednání tohoto období: „Pryč s SED; jednotné Německo; svobodné volby; pryč se Stasi.“ Bez pomoci sovětských jednotek by se východoněmecký režim dozajista zhroutil a červnové povstání roku 1953 zůstalo trvalým mementem jak pro stranické vedení, které se v následujících letech snažilo vyhnout otevřenému konfliktu s východoněmeckou společností a začalo poměrně úspěšně kombinovat ústupky s tvrdostí, tak pro obyvatelstvo NDR, které si v plné hloubce uvědomilo dopad přítomnosti sovětských

Povstání v NDR v roce 1953, které bylo potlačeno sovětskými tanky, centrum města Jena 17. června 1953. Zdroj: BSTU

jednotek na svém území. Z téměř 15 000 zatčených účastníků červnového povstání, mezi kterými převažovali dělníci, bylo nakonec odsouzeno jen 1400 lidí. Padly dva tresty smrti, tři doživotí. Většina odsouzených však nestrávila ve východoněmeckých věznicích déle než jeden rok. Relativní zdrženlivost mocenského centra lze vysvětlit jeho snahou zbytečně nehrobit již tak velmi ostrý konflikt s východoněmeckou společností, která dala zřetelně najevo, že odmítá nejen SED, ale i ideu komunismu jako takovou. Porážka červnového povstání vedla nejen k prohloubení celkové demoralizace společnosti, ale rozhodujícím způsobem přispěla i ke zhroucení tradičních forem dělnického odporu v NDR. Prostory podniků tak s definitivní platností přestaly být místem prosazování skupinových dělnických zájmů.²⁰

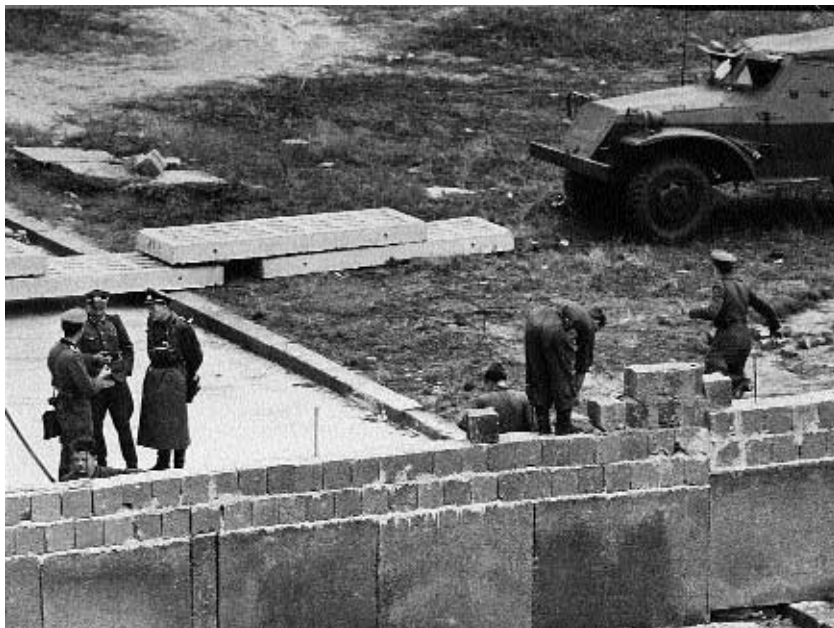
Informace o kritice kultu osobnosti na XX. sjezdu KSSS v roce 1956 neušly pozornosti východoněmeckých občanů, kteří se ve stále rostoucí míře informovali ze západoněmeckých médií. Mnozí představitelé kulturní inteligence byli fascinováni duchovním vývojem v Maďarsku a doufali, že i v NDR dojde k nějakému pozitivnímu obratu. Ostatně i v té době stále prorežimně orientovaný fyzik Robert Havemann, pozdější hlavní postava

východoněmecké opoziční scény, řekl při jedné ze stranických schůzí na Humboldtově univerzitě v roce 1956: „Lidé chtějí více demokracie. Když se strana pokusí tento proces přibrzdit, dostane se do pozice omezeence (Nachtrab) a bude hnána masou.“²¹

Stranické vedení však dalo zřetelně najevo, že nepřipustí diskusi o chybách, která dle jeho soudu stála u zrodu povstání v červnu 1953. Maďarské povstání a jeho krvavé potlačení jen utvrdily Waltra Ulbrichta ve správnosti rigidního kursu, který vyvrcholil v sérii tzv. revizionistických procesů v letech 1957 až 1959. Jedním z prvních a nejspíše i nejznámějším případem byl proces proti Wolfgangu Harichovi a Waltru Jankovi, kteří se snažili oživit představy o zvláštní německé cestě k socialismu, během níž měl být přehodnocen dosud odmítavý vztah k sociální demokracii. Zjednodušeně řečeno se jednalo o pokus vzájemně propojit socialistické vize s ideály svobody a práva, kdy na jedné straně mělo dojít k radikální demokratizaci SED – odebrání privilegií stranickým funkcionářům, rozvoj vnitrostranické diskuse – a k obnovení svobody náboženství a smýšlení, na straně druhé byly ponechány stávající socialistické vlastnické poměry a volby měly probíhat na základě jednotné kandidátky do nově ustaveného demokratického bloku. Pokus o reformu však skončil na jaře roku 1957 jejich odsouzením k deseti, resp. pěti letům vězení. Hlavním smyslem těchto vykonstruovaných procesů bylo zastrašit intelektuály a kulturní pracovníky, stejně jako většinovou společnost. Podle historika I. S. Kowalczuka se tak ve skutečnosti jednalo o jisté zástupné procesy, během nichž nešlo ani tak o obvinění samé, jako o to, předat poselství o možné represí těm, kteří jí byli prozatím ušetřeni.²²

V roce 1956 se však o slovo opět přihlásili také studenti vysokých škol, kteří požadovali zrušení povinného studia ruského jazyka a jeho nahrazení libovolným cizím jazykem, stejně jako možnost zakládat vysokoškolské svazy, které by byly nezávislé na FDJ. V listopadu došlo dokonce k demonstraci studentů v blízkosti Braniborské brány a mocenské vedení pochopilo, že bude muset do budoucna zefektivnit výběr zájemců o univerzitní studium. „Trpět opozici by bylo zločinné,“ varoval v polovině května 1957 všechny potenciální kritiky režimu stranický tiskový orgán Neues Deutschland.²³

Málokterá událost zanechala tak výrazné stopy v myslích východoněmeckého obyvatelstva jako stavba berlínské zdi 13. srpna 1961. V tento den se tak slovy Stefana Wolleho²⁴ uskutečnilo to, s čím sice všichni podvědomě počítali, přesto tomu však až do poslední chvíle nechtěli věřit. Dokonce i po uzavření hranice se mnozí domnívali, že se jedná o dočasné opatření. Ostatně trvalo ještě několik měsíců, než se podařilo uzavřít všechny známé cesty, kanály a tunely, které spojovaly Západní a Východní

Stavba zdi v Bernauerstrasse pod dohledem důstojníků východoněmecké Lidové policie, 13. září 1961. Zdroj: ABS ČR

Berlín. Následky jistého „uvěznění“²⁵ v NDR však byly postupně stále citelnější, neboť již nebylo možné svobodně navštěvovat své příbuzné v západním Německu, číst knihy a časopisy v západoberlínských knihovnách a sledovat například vývoj světové kinematografie v tamních kinosálech. Do roku 1961 využívali někteří občané NDR možnost pracovat v Západním Berlíně (v roce 1961 jich bylo přes 30 000), a zeď tak vedla i k rozdělení mnohých rodin, když se některý z rodinných příslušníků odmítl smířit s nově vzniklou situací. Jeden z pozdějších klíčových představitelů východoněmecké opozice 70. a 80. let farář Rainer Eppelmann patřil k nemalé skupině mladých, kteří navštěvovali západoberlínská gymnázia poté, co byli kvůli postoji svých rodičů vyloučeni z možnosti studovat v NDR. Pro tyto lidi představoval srpen 1961 fundamentální zásah do jejich životů.

Se srpnem 1961 tak začíná druhý časový úsek vývoje opozice a odporu v NDR, který končí pádem režimu, zastupovaného od roku 1971 novou osobou generálního tajemníka SED Erichem Honeckerem, mužem, pod jehož vedením se FDJ změnilo v jednu z převodových pák východoněmeckého režimu. Podle německých historiků došlo v tomto období k přechodu

„Nyní se dívá celý svět na koncentrační tábor s jeho strážemi. Jen zločinci si mohou podrobit národ a střílet na bratry! Všechno bezpráví jednou pomine jako předtím Hitler!“ Tabule s nápisem, která se objevila v Teltowském kanále (Teltowkanal) u Berlína krátce po stavbě zdi. Zdroj: ABS ČR

od zmíněného fundamentálního nepřátelství k tzv. systémově imanentnímu,²⁶ pro které bylo charakteristické úsilí o reformu stávajícího systému. Stavba berlínské zdi přiměla řadu lidí k uzavření jistého modu vivendi s ulbrichtovským režimem, neboť ne každý byl nyní ochoten riskovat mnohaleté vězení a často i svůj život při pokusu o překročení stále dokonaleji střežené vnitroněmecké hranice.²⁷ Fenomén „hlasování nohama“ tak postupně nahradilo hnutí žadatelů o opuštění republiky, kteří se při zdůvodnění svého odchodu z NDR dovolávali Všeobecné deklarace lidských práv z roku 1948 a zejména pak Závěrečného aktu z Helsinek ze srpna 1975. I tak však ročně pokoušely své štěstí desetitisíce východních Němců, když se snažili překonat zaminovanou hranici mezi NDR a SRN či uvěřili v propustnost československo-západoněmecké, resp. rakouské hranice. Mnozí z nich za to zaplatili životem. Východoněmeckou společností se tak šířilo „ubíjející přesvědčení, že mocenské postavení SED již není možné ničím zpochybnit“, jak soudil evangelický teolog a aktér východoněmeckého nezávislého mírového hnutí Martin Gutzeit.²⁸ Pro vývoj opozice v 60. letech je tak typický vznik jisté „nové opoziční generace“, která již neuvažuje

Občan NDR Bruno Heinrich (1935) byl usmrčen elektrickým proudem při pokusu o přechod státní hranice u Dolního Pelhřimova, 10. července 1963. Zdroj: ABS ČR

o likvidaci NDR, nýbrž do centra své činnosti klade vnitropolitické problémy, jež se v 70. letech koncentrují především na mírovou a ekologickou tematiku.

Po zastrašující kampani, během které se zejména mladí lidé museli často u příležitosti rozličných akcí otevřeně přihlásit k podpoře režimu, zahájilo v roce 1963 východoněmecké vedení relativně krátké období kulturního uvolnění, od něhož si slibovalo získání více sympatií u mladé generace. Ve studentských klubech bylo možné poslouchat západní hudbu a východním Německem se mezi mládeží šířila beatlemánie, která však nemohla mít dlouhého trvání. Spontaneita mládeže vyvolala značné obavy vedení, které se naplnily v říjnu 1965, kdy mládež ve Východním Berlíně a Lipsku dala otevřeně najevo svůj kritický postoj. Na tzv. beatové povstání reagovalo 11. plénium ÚV SED velmi ostře. Zatímco v Československu dochází k postupnému uvolňování poměrů, jež nakonec vyústilo v pražské jaro, zavládla v NDR od prosince 1965 „doba ledová“.

O to intenzivněji bylo vnímáno dění v sousedním Československu, od kterého si mnozí slibovali, že by mohlo pozitivně ovlivnit i situaci v NDR. Srpnová okupace pak vyvolala značné rozhořčení, jež mnozí neváhali dát otevřeně najevo formou podpisu prohlášení solidarity na československém

Stavební vojáci v době volna. V pozadí stojí Bernd Eisenfeld, okolí města Luckau, léto 1966. Zdroj: Společnost Roberta Havemanna Berlín

zastupitelském úřadu ve Východním Berlíně, roznášením letáků či vyhotovením četných nápisů na zdech domů podporujících Dubčeka a odsuzujících podíl NDR na potlačení reformního pokusu v Československu. Pro levicové intelektuály – Roberta Havemanna, Rudolfa Bahra, Wolfa Biermanna – znamenalo potlačení reformního pokusu v Československu završení jejich postupného rozchodu s východoněmeckým režimem. Pro většinou východoněmeckou veřejnost šlo však především o další potvrzení protiprávního charakteru ulbrichtovského režimu, ale také o připomenutí červnového povstání roku 1953. Mnozí aktivní představitelé rozličných alternativních skupin 70. a 80. let získali právě v souvislosti s účastí na protestech proti srpnové intervenci důležité životní zkušenosti ze střetu s bezpečnostními orgány.

Vrátíme-li se však zpět k charakteristickým rysům protirežimního jednání druhého časového úseku, tedy období 1961 až 1989, je zapotřebí si uvědomit, že stavba berlínské zdi poskytla východoněmeckému režimu vhodné podmínky pro zintenzivnění snah ovládnout rozpolcenou společnost. Podobně jako v Československu přikládal režim v NDR značnou váhu své politice vůči mládeži, tím spíše, že v předchozím období to byla často právě ona, která jej neváhala otevřeně kritizovat. Zavedení všeobecné

branné povinnosti v roce 1962 tak mělo sloužit zejména k její „disciplinaci a mobilizaci k třídní nenávisti“ a státněbezpečnostní kritéria byla až na druhém místě.²⁹ „Zkaženým vzduchem malosti poměrů v této zemi (NDR) trpěli obzvláště mladí lidé: děti, dospívající, studenti a branci,“ výstižně poznamenal lipský aktivista Jens Reich.³⁰

„Tam, kde vládne mír a socialismus, není pro pacifismus místo,“³¹ najdeme v branném zákonu z ledna 1962, jenž narazil na odpor potenciálních branců, kteří našli podporu u řady představitelů evangelické církve, usilujících naopak o výchovu k míru. Již během prvního roku totálně odmítlo službu se zbraní více než tisíc branců. Východoněmecký režim záhy pochopil, že bude muset modifikovat svoji militarizační strategii, a přistoupil na jednání se zástupci církevního vedení. Aniž o to evangelická církev příliš usilovala, dostala se do pozice kritika oficiální státní mírové politiky, které vedení SED přikládalo značný význam, neboť hrozilo zpochybnění propagovaného „antifašistického a mírového základu NDR“. Na jednání o vzniku tzv. stavebních jednotek (Baueinheiten) se tak explicitně ukazuje, jak se mírová tematika stala politikem, tak jako tomu bylo i v případě pozdějších ekologických iniciativ po havárii reaktoru atomové elektrárny v Černobylu v roce 1986.

V září 1964 byly zřízeny zmíněné stavební jednotky, které nabízely náhradní vojenskou službu těm, „již z náboženského přesvědčení nebo z podobných důvodů odmítali službu se zbraní“.³² Stranické vedení se pokusilo tímto krokem vyřešit více palčivých problémů současně, což se mu částečně i podařilo. Nejenže došlo na určitý čas k odpolitizování fenoménu odpírání vojenské služby, neboť nařízení o stavebních vojácích používala propaganda SED jako důkaz o existenci náhradní vojenské služby, která však byla vším možným, jen ne civilní službou, ale vedení se tímto krokem také vyhnulo otevřenému střetu s církevními představiteli.

Oproti 50. letům se přitom vztahy státu a církve v 60. letech poněkud stabilizovaly, k čemuž přispěl bezesporu i postoj durynského biskupa Mitzenheima, který, na rozdíl od západoberlínského biskupa Dibeliusa, pro něhož byla NDR – stejně jako nacistický stát – státem totalitním,³³ akceptoval základní předpoklad státní církevní politiky a v roce 1968 prohlásil před Ulbrichtem: „Státní hranice NDR tvoří rovněž hranice pro možnosti církevní organizace.“³⁴ Právě tato ochota církve dobrat se k nějaké dohodě se státem, která byla způsobena zejména zdáním definitivního rozdělení Německa po srpnu 1961, otevřela cestu k vytvoření Svazu evangelických církví NDR (BEK), čímž došlo 10. června 1969 k oddělení východoněmecké evangelické církve od celoněmecké Evangelické církve Německo (EKD). Úspěch SED sice nebyl úplný, neboť materiální podpora protestantské církve ze Spolkové republiky Německo proudila do NDR i nadále

a také čtvrtý článek základního řádu BEK stále hovořil o existenci „zvláštního společenství celého evangelického křesťanstva v Německu“,³⁵ nicméně rokem 1969 se výrazně změnily podmínky pro působení východoněmecké evangelické církve. Důležitá zde byla i změna postavení církve, zejména jejího financování, jež byla zakotvena v nové ústavě z dubna 1968.

Sedmdesátá léta jsou pak poznamenána snahou vedení východoněmecké evangelické církve nalézt jistý modus vivendi s honeckerovským režimem. Právě v tomto období se začíná církevní vedení vzdalovat od řady farářů a aktivních pracovníků v rámci církve, kteří, ovlivněni mimo jiné i zážitkem srpnové intervence do Československa, začali uvažovat o postavení církve ve východoněmecké společnosti a o možnostech jejího působení. Prohlášení Spolkového synodu evangelické církve v Eisenachu z července 1971, v němž najdeme větu o „církvi v socialismu, jež nechce stát ani vedle východoněmecké společnosti, ani proti ní“,³⁶ bylo mnohými faráři interpretováno odlišně od církevního vedení, které si od toho slibovalo zlepšení vztahů mezi státem a církví. Oni v tom naopak viděli popud k rozvíjení vlastních představ o zapojení církve do společnosti, čímž se dostali do konfliktu nejen se svými vedoucími představiteli, ale i se státní bezpečností.

Jakýmsi mezníkem v procesu přibližování se k „mírové koexistenci“³⁷ mezi SED a protestantskou církví byl rozhovor na nejvyšší úrovni mezi Erichem Honeckerem a biskupem Albrechtem Schönherrem 6. března 1978, během něhož bylo vyřčeno přesvědčení, „že vztahy mezi církví a státem jsou v posledních letech ve zvyšující se míře ovlivněny věcností, důvěrou a upřímností“.³⁸ Přestože se státní vedení v pozdějším období neustále odvolávalo na tento rozhovor, jehož navíc poměrně úspěšně zneužívalo k pacifikaci nejvyšší církevní hierarchie, nemohlo se podařit ani církevnímu vedení, ani státu zabránit množícím se projevům nesouhlasu s církevní politikou.

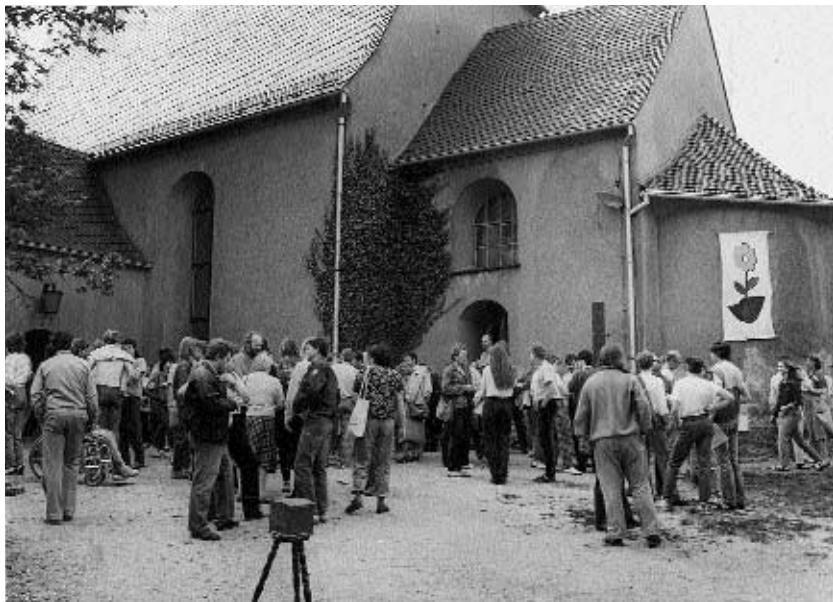
Kromě zlepšení vztahů s vedením evangelické církve si však stranické vedení od zavedení stavebních jednotek slibovalo i získání levné pracovní síly. Nově odvedení stavební vojáci (Bausoldaten) byli totiž často nasazováni na stavbu vojenských objektů – letiště, střelnice – či byli posíláni do velmi těžkých a často zdravotně závažných pracovních provozů. Tato praxe se pochopitelně neobešla bez protestů. Ulbrichtovské vedení tak vytvořilo ojedinělou „vojenskou kuriozitu“, vojáka beze zbraně, který nemohl být ani povýšen, ani degradován, místo přísahy skládal pouze slib, a přesto měl bezpodmínečně plnit rozkazy svých nadřízených. SED tak zcela podcenila jeden z velmi podstatných faktorů, neboť ona „osmnáctiměsíční prostorová blízkost (doba jejich služby), každodenní vzájemné setkávání, přemíra společně stráveného volného času a v neposlední řadě i společný zážitek

předkládaného vojenského výkladu světa a obrazu nepřítele (...)³⁹ přiměly stavební vojáky nejen k projevům vzájemné solidarity, ale rovněž k uvědomění si politického rozměru jejich protestu. Zážitky šikany tak spustily přirozenou obrannou reakci. „Z odporu proti armádě tak vyrostl odpor proti systému, jehož byli odpírači nejsilnějším a také nejkoncentrovanějším výrazem,“ uvedl vydavatel samizdatových Umweltblätter Wolfgang Rüdtenklau.⁴⁰

Velmi podstatné bylo rozhodnutí řady z nich pokračovat ve vzájemné spolupráci i po absolvování náhradní vojenské služby a informovat o této možnosti nové brance. V letech 1967–1969 vznikaly pracovní skupiny bývalých stavebních vojáků, které se snažily ve spolupráci s církví rozšířit informace o svém působení. To bylo velmi důležité, neboť SED o této eventualitě oficiálně vůbec nehovořila a branci se o ní mohli dozvědět povětšinou pouze v církevním prostředí. Od prvních ročníků se objevovala snaha o vybudování organizační struktury, což se i přes odpor čelných církevních představitelů nakonec podařilo pod záštitou evangelických dílen pro mladé muže. Postupně se vytvořily regionální kruhy bývalých stavebních vojáků, které se zabíraly problematikou nenásilného řešení konfliktních situací, skutečnou náhradní civilní službou a rovněž protestovaly proti pokračující militarizaci východoněmecké společnosti. Jediným místem, kde k těmto setkáním přitom mohlo docházet, byl kostel. Tak tomu ostatně bylo i v případě mírového semináře v Königswalde, který se poprvé konal v květnu 1973. Jeho duchovním vůdcem byl bývalý stavební voják Hansjörg Weigel. Počet účastníků až do roku 1984 neustále narůstal a pohyboval se okolo několika set. Během semináře se přítomní věnovali nejen tématu odpírání a pacifismu, ale do popředí se od počátku 80. let dostávaly i otázky občanské neposlušnosti a porušování lidských práv.

Východoněmecká státní bezpečnost si velmi dobře uvědomovala nebezpečí stavebních vojáků a spatřovala v nich „koncentraci negativně-nepřátelských sil“ v Lidové armádě. Řada peticí a akcí, zapojení stavebních vojáků do evangelické práce s mládeží, ale i jejich otevřená kritika systému formou odevzdávání platných záporných hlasů ve volbách ukazují, že se cíleně snažili rozšířit oblast svého působení mimo hranice útvarů, ke kterým byli přiděleni. „Nenašli bychom žádnou aktivitu vznikajícího mírového hnutí v sedmdesátých letech, jež by nebyla podstatným způsobem ovlivněna stavebními vojáky,“ shrnuje E. Neubert.⁴¹ Rovněž Martin Böttger, který patřil k první generaci mírových seminářů v Königswalde, připisuje stavebním vojákům velký význam, „neboť to byla škola praktických zkušeností, škola pro pozdější opoziční řemeslo“.⁴²

Přestože zdaleka ne všichni stavební vojáci dospěli k otevřenému konfliktu s režimem, zapojili se mnozí z více než 15 000 z nich, kteří v letech

Účastníci mírového semináře v Königswalde, které od roku 1973 pořádal bývalý stavební voják Hansjörg Weigel. Snímek zachycuje seminář v květnu 1988.

Zdroj: Společnost Roberta Havemanna Berlín

1964–1989 těmito jednotkami prošli, aktivně do činnosti nezávislého mírového hnutí, a tvořili tak pestrý rezervoár protirežimního jednání. V tomto ohledu lze souhlasit s církevním historikem Peterem Maserem, který označil stavební vojáky za „školu opozice“, byť je nutno dodat, že nebyli školou jedinou.⁴³

V roce 1988 se věnovala východoberlínská občanská aktivistka Ulrike Poppeová kritickému potenciálu skupin v církevním prostředí a jejich postavení ve společnosti. Podle jejího názoru plnila církev funkci náhrady za chybějící veřejnost.⁴⁴ Autorka současně upozornila na několik základních důvodů, proč se tato instituce stala v NDR krystalizačním bodem pro jednotlivé nezávislé skupiny a politické angažování. Církev byla totiž jedinou institucí, která nebyla ústavně vázána vládoucí ideologií. Právě to ji doslova předurčilo k plnění funkce „ochranného prostoru“ proti státní represi. Pro práci v mírových skupinách v rámci církve byla podle autorky typická jistá konvergence mezi křesťanským přikázáním víry a rozumu, kdy na pokračující zbrojení bylo nazíráno jako na faktor bezprostředně ohrožující zachování života.

Jak již bylo zmíněno, mocenské vedení kladlo důraz na mládežnickou politiku a velmi bedlivě sledovalo jakékoli aktivity, které by mohly zpochybnit státní monopol v této oblasti. V případě NDR se však SED musela vyrovnávat s aktivitou řady farářů, kteří považovali práci s mladými lidmi za hlavní náplň svých aktivit. Byli to právě oni, kdo dali podnět ke vzniku fenoménu Otevřené práce, který lze bezesporu považovat za další bohatý pramen protirežimních postojů v 70. a 80. letech.

„To, co se dnes nazývá Otevřená práce, vzniklo na konci šedesátých let. Má to co dělat s tím, že tehdy docházelo v celém světě k nepokojům a mladí lidé protestovali. (...) Mnoho mladých lidí tehdy přišlo do církevních prostorů,“ uvedl v roce 1987 farář Walter Schilling, označovaný za otce Otevřené práce, během církevního shromáždění ve Východním Berlíně.⁴⁵ Šlo v podstatě o spontánní potřebu mladých lidí nalézt nějaký prostor, kde by mohli nerušeně poslouchat oblíbenou hudbu a bavit se mezi sebou, aniž by jim hrozil zásah bezpečnostních orgánů.

V letech 1968–1970 vznikla v Durynsku (Jena, Výmár, Erfurt) a Sasku (Lipsko, Drážďany) řada středisek Otevřené práce, která se od evangelických mládežnických obcí z 50. a 60. let lišila v několika aspektech. Zatímco klasické Junge Gemeinde kladly důraz na misijní činnost církve a upřednostňovaly tematiku náboženského charakteru, Otevřená práce reagovala na postupující ateizaci východoněmecké společnosti a otevírala se nonkonformní mládeži a těm, kteří se z rozličných důvodů ocitli v těžké životní situaci. W. Schilling tak hovoří v této souvislosti o „sociální diakonii“, která se snažila být oporou mladým lidem, kteří potřebovali pomoci se svojí závislostí na alkoholu či drogách. Církevní prostory však byly otevřeny i těm, kteří se kvůli svému vzhledu či názorům dostali do střetu s režimem. Zatímco příslušnost k Junge Gemeinde byla ve většině případů dána místem bydliště, soustředila se jednotlivá centra Otevřené práce na vzájemné propojování a otevřenost. Klasickým příkladem nového pojetí práce s mládeží je Junge Gemeinde v Jeně, kde se pod vedením faráře Uwe Kocha a později zejména Thomase Auerbacha vytvořilo jedno z nejvýznamnějších center Otevřené práce v Durynsku, kam na pravidelné čtení zakázaných autorů během tzv. „čtení na jevišti“ jezdili mladí z řady okolních měst a vesnic. Koncept práce T. Auerbacha přitom spočíval v „pomoci ke svépomoci“, kterou se snažil reagovat na sociální deficity východoněmeckého režimu.⁴⁶ Pomáhal rovněž lidem, již byli propuštěni z vězení či kteří se dostali do konfliktu se státní bezpečností.

Postupný nárůst zájemců o Otevřenou práci, která v konečném důsledku „představovala jistý druh alternativní koncepce východoněmecké společnosti“,⁴⁷ značně znepokojil státní orgány, pro které byla tato oblast „nepřehledným polem“.⁴⁸ Koncept Otevřené práce se však velmi rychle šířil a byl

postupně přejímán řadou Junge Gemeinde po celém východním Německu, a to i přes značnou nedůvěru církevního vedení, kterému se příliš nelíbilo experimentální pojetí práce s mládeží. „Neměli jsme nějaký křesťanský misijní cíl. To, co jsme dělali, spoluurčovali lidé, kteří k nám chodili, stejně jako problémy, jež bylo zapotřebí v tomto městě (Rudolfstadt) řešit. Spektrum těch, kteří k nám přišli, bylo velmi pestré: studenti, mladí dělníci, učňové a školáci,“ charakterizoval programovou náplň W. Schilling.⁴⁹ I z tohoto důvodu se někteří čelní představitelé tohoto pojetí práce s mládeží snažili teologicky legitimovat svoji činnost a vytvářeli pozoruhodné programové koncepty. Farář Claus-Jürgen Wizisla (Lipsko), který poprvé použil termín Otevřená práce, vypracoval v roce 1972 Teze k založení a stanovení cílů otevřené práce s mládeží, v nichž vyjádřil potřebu reagovat na stále narůstající pocit nespokojenosti u mladých, kteří utíkají do „vnitřní emigrace“. Položil důraz na „rozvoj mladistvých“ skrze svobodné vyjadřování názorů a „nácvik schopnosti kritizovat a zodpovědně se angažovat“.⁵⁰

Podle Bernda Eisenfelda patřilo k základním principům Otevřené práce „přijetí každého bez předsudků a přenechání církevních prostorů pro co nejotevřenější svobodné utváření“.⁵¹ To ostatně potvrdila i řada účastníků projektu Otevřené práce, když v 90. letech vzpomínali na své tehdejší působení. Zajímavé je, že koncem 70. let přicházela zhruba jedna třetina mladých z mimocírkevního prostředí. Objevuje se zde tedy stejný fenomén jako v případech stavebních vojáků, kdy v tomto období dochází rovněž k nárůstu podílu lidí, již odmítali službu se zbraní z jiných než náboženských motivů. Podle U. Poppeové⁵² se v 70. letech ke slovu přihlásila generace, která vyrůstala ve stínu zdi a nezažila tanky roku 1953. Současně se jednalo o lidi, jejichž požadavky nebyly uspokojitelné Honeckerem propagovanou jednotou mezi sociální a hospodářskou politikou, tímto specifickým „otevřeným podplácením“, o kterém píše Václav Havel. Junge Gemeinde se svým konceptem Otevřené práce stala jakýmsi „místem sociálního vzdělávání“⁵³ a do popředí se neustále dostávala témata, která, ať už tak původně byla či nebyla zamýšlena, interpretoval režim jednoznačně jako politická. „Junge Gemeinde byla pro mne co nejobecněji řečeno kontaktním místem s přáteli, které nám nabízelo možnost vzájemné diskuse. My jsme se ale také společně bavili při rozličných hrách a poslechem hudby (...). Byla ale také místem výměny informací o škole, volném čase, politice, povolání, branné službě nebo odpírání (...),“ vzpomíná jeden z účastníků.⁵⁴ „Ve skutečnosti jsme nechtěli odstranit společenský řád, nýbrž jsme jej chtěli změnit jen do té míry, aby lidé opět získali trochu vzduchu, tolik potřebného k dýchání,“ uvedl W. Schilling.⁵⁵

Mluví-li E. Neubert o tom, že v letech 1972–1978 vzniká „církevní mírové hnutí jako Basisbewegung“,⁵⁶ je nutné si uvědomit, že řada lidí, kteří

se do něho aktivně zapojili, to dělala především z přesvědčení o potřebě změnit stávající neutěšenou situaci a jen málokdo z nich se na svoji angažovanost díval výlučně z pozice křesťana. Bez ochoty řady duchovních a církevních představitelů přizpůsobit výklad svého pojetí světa lidem z necírkevního prostředí by však jen stěží mohla práce s mládeží vyvolat takovou odezvu. Zdaleka ne pro každého byla souvislost křesťanské víry a politického angažování tak důležitá jako pro současnou spolkovou pověřenkyni pro materiály východoněmecké státní bezpečnosti Mariannu Birthlerovou.⁵⁷ Nicméně lze s ní plně souhlasit v tom, že všichni postrádali svobodu vyjadřování, mínění a shromažďování a chyběla jim i opravdová demokracie a právní stát.

Východoněmecká evangelická církev v tomto ohledu sehrála velmi důležitou úlohu při vytváření neformálních skupin, které působily v 70. letech poměrně izolovaně. V důsledku opakujících se útoků státu a množících se konfliktů s církevním vedením docházelo od počátku 80. let nejen k politizaci těchto skupin, ale objevovaly se i tendence ke vzájemnému propojování, které se mohly realizovat opět pouze pod ochrannou střešou církve. Teprve ve druhé polovině 80. let začaly vznikat skupiny, které se vědomě vymezovaly vůči evangelické církvi, tak jako tomu bylo v případě Iniciativy za mír a lidská práva (IFM) z přelomu let 1985–1986, která se inspirovala Chartou 77. Ani ony se však nevzdávaly komunikačních a organizačních možností evangelické církve a snažily se o vzájemnou spolupráci. Jejich hlavní cíl přitom spočíval v převedení pozornosti od tematiky míru na problematiku porušování lidských práv a na potřebu intenzivnější spolupráce s disentem z ostatních zemí východního bloku.

Další velmi důležitý zdroj opozičních aktivit 70. a 80. let představuje tzv. „kulturní opozice“, která reagovala na jisté uvolnění východoněmeckého režimu po nástupu Ericha Honeckera – „muže malých kompromisů“ – v roce 1971.⁵⁸ Na 11. plénu SED v prosinci 1965 ještě Honecker kritizoval „škodlivé tendence“⁵⁹ v umění, a podpořil tak W. Ulbrichta, podobně jako v případě stavby berlínské zdi, v jeho rozhodnutích. Na VIII. stranickém sjezdu v létě 1971 však již hovořil o tom, že „hlavní úkol [SED] spočívá v dalším zvýšení materiální a kulturní životní úrovně národa (...)“. Podle jeho názoru nemělo být nadále v kultuře žádných tabu, pakliže vychází ze socialistických pozic. Právě toto vyjádření, stejně jako následné uvolnění poměrů v kulturní oblasti vyvolalo mezi mladými mnohé naděje, jež však neměly mít dlouhého trvání.⁶⁰

Zejména ve Východním Berlíně a Jeně vznikaly v letech 1971–1973 četné kluby, kde se spolu setkávali mladí kritičtí umělci a během pořádaných akcí se rovněž diskutovalo o ožehavých problémech každodennosti.⁶¹ Velmi důležitá pro budoucí vývoj opoziční scény byla ale zejména skuteč-

nost, že v tomto období došlo ke vzájemnému spolupůsobení kulturně-politických a opozičních kritických aktivit. Často se přitom jednalo o levicové kroužky, pro které byl inspirující jak vývoj na Západě (frankfurtská škola – Erich Fromm), tak i na Východě. V tomto ohledu lze hovořit o jistém „dodatečném působení pražského jara“, neboť představitelům těchto kroužků byly k dispozici práce o československém reformním pokusu, které vycházely v první polovině 70. let na Západě. I přes brzkou likvidaci těchto seskupení východoněmeckou státní bezpečností, která řadu jejich představitelů vytlačila do Spolkové republiky Německo, se podařilo vytvořit jakousi komunikační síť, která podle historika Bernda Gehrkeho rozhodujícím způsobem přispěla ke vzniku nové formy nezávislého veřejného prostoru.⁶²

Východoněmecké poměry se tak v první polovině 70. let výrazně odlišovaly od situace v Československu, čehož si všiml kupříkladu František Stárek, který právě v tomto období opakovaně navštívil NDR. „Když jsme byli v NDR (1971–1972), tak nám to tam přišlo uvolněnější. Honecker prý řekl, že si můžou nosit dlouhé vlasy, když budou pracovat, to pro nás byla rajská hudba, kdyby nám to řekl Husák, tak jsme byli nadšeni,“ vzpomíná Stárek.⁶³

Vyhoštění písničkáře Wolfa Biermanna v listopadu 1976 a následná represe vůči signatářům řady prohlášení solidarizujících s tímto levicovým kritikem režimu učinily pomyslnou tečku za liberalizačními tendencemi první poloviny 70. let. Již reakce režimu na sebeupálení faráře Oskara Brüsewitz v srpnu 1976 jasně ukázala na hranice oné tzv. liberalizace.⁶⁴ NDR tak vstoupila do fáze intenzivní represe let 1976–1979, během které se stranické vedení muselo vypořádat jak s kritikou reformně-socialistických intelektuálů Rudolfa Bahra a Roberta Havemanna, tak i definitivně umlčet protesty spisovatelů na jejich VIII. sjezdu v roce 1979, tomto „tribunálu 1979“, během kterého bylo devět členů (Stefan Heym, Kurt Bartsch, Klaus Schlesinger, Adolf Endler aj.) vyloučeno za své kritické postoje ze Svazu spisovatelů. Zavedení povinné branné výchovy pro 9. a 10. třídy východoněmeckých dvanáctiletů v únoru 1978 vyvolalo vlnu masových protestů, do kterých se zapojili jak představitelé evangelické církve a jednotlivých evangelických společenství, tak i kritičtí intelektuálové a stavební vojáči. Stasi tak evidovala více jak dva a půl tisíce rozmanitých peticí, jejichž pisatelé vyjadřovali své obavy z negativních důsledků výchovy v duchu přítel–nepřítel.⁶⁵

„Mírové hnutí v NDR (...) není hnutím, které by vypuklo přes noc nebo by bylo iniciováno ze Západu, je mnohem více produktem NDR samé. (...) Je výsledkem osobního postižení a kritické reflexe reality NDR,“ napsal ve své práci o mírovém hnutí a odpírání v roce 1982 bývalý stavební voják

Bernd Eisenfeld.⁶⁶ S jistým zjednodušením se dá říci, že režim tímto očividným porušením všech proklamací o mírovém charakteru státu rozhodující měrou přispěl ke vzniku nezávislého mírového hnutí, které se v následném období postupně institucionalizovalo. Od roku 1980 se konaly pravidelné mírové dekády věnované kromě míru i problematice ekologie, jíž se jako první intenzivně věnoval evangelický teolog Hans-Petr Gensichen v rámci církevního výzkumného pracoviště ve Wittenberku. Od poloviny 80. let se do popředí dostává i lidskoprávní tematika, která byla ve srovnání s Československem až do té doby poněkud upozadována.

Mimořádně důležité bylo každoroční setkání téměř dvou set mírových a ekologických skupin v rámci seminářů Konkrétně za mír (Konkret für Frieden), ke kterým se záhy připojily i skupiny zastupující práva homosexuálů, tematizující problematiku bídy třetího světa a věnující se porušování lidských práv v NDR. Tato setkání, která v prvé řadě umožnila vzájemnou komunikaci a výměnu zkušeností mezi jednotlivými skupinami, z nichž všechny usilovaly o reformu, a nikoli o zničení systému, se konala od roku 1983. Postupně však docházelo k jejich výrazné politizaci. Na posledním z nich v únoru 1989 hovořil již Gerd Poppe, člen zmíněné skupiny IFM, o potřebě spolupráce nezávislých skupin napříč hranicemi sovětské mocenské sféry a přítomní zástupci jednotlivých skupin se připojili k prohlášení odsuzujícímu zásah bezpečnostních orgánů při tzv. palachiadě v lednu 1989 v Praze a vyzvali v dopise adresovaném československému vedení k propuštění politických vězňů a k okamžitému ukončení represe jinak smýšlejících.⁶⁷

Během 80. let došlo ve východním Německu k rozvoji nezávislého mírového hnutí, které se zasadilo za právo jedince odmítnout vojenskou službu, jak dokládá například hnutí Překování mečů v radlice z let 1981–1982. Historik Peter Maser výstižně upozornil na jistou „dvojkolejnost“ mírového hnutí v 80. letech.⁶⁸ Na jedné straně tu bylo církevní mírové hnutí, které se v určitém konsenzu se státem snažilo o omezení militarizačních tlaků, a mír tak pojímalo spíše obecně jako absenci násilí. Na straně druhé tu však byli rovněž lidé, kteří se s tímto výkladem neztotožnili a postupně se začali přiklánět k výkladu míru, jenž se v mnohém blížil pojetí Charty 77. I oni si uvědomili vzájemné propojení vnitřního a vnějšího míru, který pro ně nebyl pouze absencí války a možností, jak se vyhnout jadernému konfliktu. Chápali jej jako nenásilné řešení konfliktních situací a dodržování základních lidských práv, k nimž právo na život bezesporu patří. K tomuto vývoji jistě přispěla vzájemná percepce představitelů disentu obou zemí, ať již to byl dopis nezávislému mírovému hnutí z pera Charty 77 z roku 1982⁶⁹ či vzájemné prohlášení obránců míru z NDR a ČSSR o dva roky později.⁷⁰

Mladík se symbolem východoněmeckého nezávislého mírového hnutí Překování mečů v radlice koncem 80. let. Zejména v první polovině 80. let postupovaly bezpečnostní orgány v NDR proti nositelům těchto nášívek velmi nevybíravým způsobem a nášívky násilím odstraňovaly nebo zabavovaly příslušnou část oblečení. Zdroj: Společnost Roberta Havemannna Berlín

Od roku 1985 je v NDR patrná výrazná politizace jednotlivých skupin, které postupně opouštějí ochrannou střechu evangelické církve, aniž s ní však zpretrhaly veškeré vazby. Nebylo žádnou výjimkou, že se politický samizdat, včetně toho nejdůležitějšího – Grenzfallu – tiskl v církevních prostorách. Došlo i k otevřeným střetům mezi některými skupinami a církevním vedením, kterému vyčítaly přílišnou zdrženlivost. Tyto konflikty byly úspěšně podporovány rozkladnými opatřeními východoněmecké státní bezpečnosti. V konečném důsledku však vždy záleželo na jednotlivých farářích, jak se vypořádali s nelehkou situací, když na ně tlačily skupiny, církevní vedení i státní orgány. Mnozí (Markus Meckel, Rainer Eppelmann, Christian Führer, Rudi Karl Pahnke či Martin Michael Passauer) se však více než osvědčili a vzali na sebe funkci jistého „Schutzpatrona“, jak zmínil evangelický biskup Heinrich Rathke.⁷¹

V květnu 1989 se představitelé rozličných opozičních seskupení po celé NDR rozhodli sledovat průběh všeobecných voleb a následně přinesli důkazy o jejich falšování, což jen zmnožilo a zintenzivnilo již tak dost kritické hlasy z řad východoněmeckého obyvatelstva, stranicou základnu SED

nevyjímaje. Zejména během posledních dvou let před pádem berlínské zdi v listopadu 1989 vzrostl výrazným způsobem počet opozičních skupin. Podle současných údajů bylo totiž v NDR v roce 1989 přes tři sta rozličných skupin, z nichž některé nečítaly více než deset lidí, zatímco u jiných bychom napočítali několik desítek členů. Jednotlivé skupiny sice spolu komunikovaly, nejčastěji právě u příležitosti již zmíněného semináře Konkrétně za mír, nicméně ke vzájemné koordinaci aktivit docházelo povětšinou až v důsledku represe ze strany bezpečnostních orgánů. Snahy o vybudování nadregionálního komunikačního centra či nějaké organizace, která by mohla plnit podobnou „funkci hromosvodu“ jako Charta 77, se tak zintenzivnily až ve druhé polovině roku 1989 a vyústily nakonec v založení Nového fóra (Neues Forum) v Grünheide v září 1989.

„V naší zemi neexistuje komunikace mezi státem a společností. (...) Poškozený vztah mezi státem a společností ochromuje tvořivý potenciál naší společnosti, a brání tak řešení existujících lokálních a globálních úkolů. (...) Proto společně vytváříme politickou platformu pro celou NDR, která by umožnila lidem ze všech profesí, životních orientací, stran a skupin podílet se na diskusi a vypořádání se s životně důležitými společenskými problémy v naší zemi,“ dočteme se v prvním prohlášení této iniciativy, nesoucím název Aufbruch 89 – Neues Forum. Autorům tohoto prohlášení (Jens Reich a Rolf Heinrich) tu přitom šlo o „nastartování většinové společnosti“ a překonání jistého „Kleingruppenwirtschaft“. ⁷² Úvahy o možnostech zachování reformované NDR, formulované i v tomto prohlášení, byly po pádu berlínské zdi velmi záhy odsouzeny k zapomnění. Teprve v poslední době, zejména kvůli rostoucí nespokojenosti se situací v tzv. nových spolkových zemích, se objevují opět úvahy o tom, do jaké míry byly tyto myšlenky opravdu nosné.

2

PROBLEMATIKA TYPOLOGIE PROTIREŽIMNÍHO JEDNÁNÍ V ČSSR A NDR A JEJÍ ÚSKALÍ

Při bližším pohledu na úctyhodné množství odborných pojednání o problematice typologie protirežimního jednání, která se snaží překonat přetrvávající stav neujasněnosti a vnést do nepřehledného množství termínů nějaký řád, lze v mnohém souhlasit s historikem Petrem Blažkem, podle něhož „spory o rozsah, povahu a význam různých forem nesouhlasu s komunistickým režimem v Československu částečně vyplývají z odlišného chápání pojmů, které v diskusi zaznívají (...)“.¹

V německé i naší odborné literatuře nalezneme řadu termínů, které jsou často používány bez bližšího rozlišení. V rozmanitosti termínů, jako jsou „opozice“, „odpor“, „disent“, „třetí odboj“, „alternativní skupiny“ a v neposlední řadě i „pasivní rezistence“, se odráží prostý fakt, že jejími nositeli byli jednotliví lidé se všemi svými zvláštnostmi a specifiky, mající odlišné životní zkušenosti. „Neexistuje všeobecně platný výklad těchto pojmů, není zde ani objektivní, nestranný základ ke stanovení nějakého jedinečného a univerzálně použitelného uspořádání jednotlivých kritérií,“ domnívá se Corey Ross ve své studii k problematice disentu a opozice v NDR.² Občanská aktivistka Ulrike Poppeová dospěla v rámci debaty o východoněmecké opozici na půdě Spolkového sněmu k následujícímu závěru: „Všechny úctyhodné pokusy najít charakteristiku pro opozici nebo jednání odporu v NDR jsou kvůli nehomogenitě a širokému spektru těchto aktivit odsouzeny ke ztroskotání.“³ Před nebezpečím zjednodušení při interpretaci nezávislého mírového hnutí v NDR varoval také Wolfgang Templin, když upozornil na skutečnost, že jeho nositeli byli „křesťanstvím ovlivněné obce, radikální ekologové, teoretici odzbrojení, spontánní odpírači, zástupci nezávislé kultury a aktivisté za lidská práva“.⁴

Množství a pestrost jednotlivých typologií vyvolávají oprávněně otázku, do jaké míry nám samy typologie mohou být nápomocny při vlastním zpracovávání problematiky rozličných forem protirežimního jednání a občanské statečnosti. Ačkoli je tak jakákoli typologie spíše umělým pokusem uspořádat neuspořadatelné, ukazuje se jejich potřeba především v případech

komparativního přístupu. Typologie nám tak mohou jednak pomoci lépe stanovit srovnávací jednotky, především nás však donutí zamyslet se nad charakteristickými rysy protirežimního jednání, jež nabývalo nepřeborného množství forem a mělo odlišný společenský dopad. Historik Hubertus Knabe v této souvislosti poukázal na pozitivní vliv všech pokusů o definování protirežimního jednání, neboť se tímto způsobem můžeme vyvarovat dvojího nebezpečí.⁵ Použijeme-li totiž příliš úzkého vymezení, které bude klást důraz na existenci politického programu či jasně vymezené alternativy, nebo pokud jako základní hodnotící kritérium označíme postoj jedince či skupiny k otázce politické moci, jsme v našich úvahách sváděni ke značnému podceňování významu opozičních hnutí, a budeme se tedy věnovat pouze špičce ledovce protirežimního jednání, jak trefně řekl Václav Havel.⁶ Vydáme-li se však cestou co nejširšího pojetí protirežimního jednání, jsme naopak sváděni k mylnému závěru, že v opozici proti komunistické moci byla celá společnost. Nebudeme totiž schopni rozlišit mezi vědomým opozičním postojem a kritikou, která byla slyšet pouze mezi zdi vlastního bytu. Typologie tak v konečném důsledku může přispět k získání pestřejšího obrazu o společnostech zemí východního bloku, ve kterých je opozice fenoménem sui generis. Typologie, která nezohlední individuální charakter každého protirežimního jednání, bude ochuzena o velmi důležitou dimenzi. Bez typologie a povědomí o jejím úskalí má zase každý pokus o komparaci jen malou šanci na úspěch.

Německá historiografie věnovala problematice typologie protirežimního jednání značnou pozornost, a nabízí nám řadu cenných podnětů. Jedním z klíčových autorů, kteří se typologií zabírali, je Karl Wilhelm Fricke. Ve své knize z roku 1984 používá termín „politické nepřátelství“ (politischer Gegnerschaft), které dále rozděluje na „odpor“ (Widerstand) a „opozici“ (Opposition). Opozici chápal takovou formu politického nepřátelství, „která se snaží vyvíjet relativně otevřeně a legálně“. Oproti tomu odpor lze definovat „jako politické nepřátelství, kterému byly odňaty veškeré možnosti legálního rozvoje“. „Opozice a odpor v NDR jsou politickými jevy, které se neustále vyvíjejí a mění, neboť se mění i jejich předpoklady, podmínky a cíle,“ konstatuje Fricke, jenž klade důraz především na formu volených prostředků.⁷

Autor rozsáhlé práce o dějinách východoněmecké opozice Ehrhart Neubert chápe společně s Frickem opozici a odpor jako součást politického nepřátelství, které je dle jeho názoru vyhledávaným a záměrně vytvářeným konfliktem s vládnoucími. K základním kategoriím opozice a odporu, jež dále rozděлил do jednotlivých podskupin,⁸ přidal Neubert navíc politický nesouhlas s režimem (politischer Widerspruch), pro který je typická spontánnost a neorganizovanost. Podobně jako u Frickeho představuje i pro

Neuberta otázka volby násilných či nenásilných prostředků boje s režimem klíčový dělicí faktor mezi opozicí a odporem.

Velmi podnětnou typologii vypracoval I. S. Kowalczuk, který reflektoval Frickeovy připomínky, a došel tak k závěru, „že opozice označuje politické nepřátelství, které se přemění v odpor, pakliže nemá žádnou možnost legálního rozvoje, nebo tehdy, je-li mu vzata“.⁹ Kowalczuk navrhl čtyři základní typy. Tím prvním je „společenské odmítnutí“ (gesellschaftliche Verweigerung), které chápe jako nejčastější formu konfliktu společnosti s mocí. Typické je zde pasivní odmítání – jakási forma „ne-spolupráce“ (Nicht-Mitmachen) – projevující se odmítnutím každodenního rituálu, oné „nesmyslné ritualizace“, o které píše Ivo Možný.¹⁰ Dále je sem možné zařadit i odmítnutí členství v masových organizacích. Podle jeho názoru produkuje totalitní společnost tuto formu odporu zcela automaticky, neboť jde o jistý rozpor mezi totalitním nárokem moci a mnohostí zájmů a názorů ve společnosti. Jde o fenomén, který D. Pollack označil jako „Gegenläufigkeit“¹¹ a jenž v mnohém připomíná obranu proti Havlem zmiňované propasti vznikající ze střetu mezi životem, směřujícím ze své podstaty k pluralitě, k nezávislé sebeorganizaci, a posttotalitním nárokem na výlučnou pravdu.¹²

Druhým typem je „sociální protest“ (sozialer Protest), jenž většinou vychází z potřeby zlepšení sociálních podmínek. Sociální protest se nejčastěji projevoval formou peticí či žádostí, které byly adresovány podnikovému vedení, ale i přímo generálnímu tajemníkovi strany. V obou srovnávaných zemích se tato forma plně rozvinula především ve druhé polovině 80. let. Sociální protest mohl za vhodných podmínek – ekonomické těžkosti, zahraničněpolitické události – přerůst i ve třetí formu, kterou Kowalczuk označuje jako „masový protest“ (Massenprotest). Za dva nejvýznamnější příklady této formy považuje povstání v roce 1953 a demonstrace roku 1989. V případě Československa lze k těmto mezníkům připočíst dozajista i srpnové demonstrace roku 1968, resp. v srpnu 1969.

V souvislosti s ČSSR je obzvláště užitečné zmínit poslední typ. Základní charakteristikou tohoto „politického disidentství“ (politische Dissidenz) je jeho výskyt takřka ve všech sociálních skupinách a generacích po celou dobu trvání NDR. Jeho nositelé přitom patřili k menšinám, které si plně uvědomovaly důsledky svého protirežimního postoje a lišily se zejména v cílech a ve volbě prostředků, kterými měly být dosaženy. Společné jim však bylo odmítnutí mocenského monopolu SED.

Z mnoha typologií je zapotřebí upozornit ještě na pojetí H. Knabeho, který popsal čtyři základní formy (politický protest, politická opozice, odpor a disent), jež dále rozdělil na celkem deset podskupin,¹³ nebo na zajímavé dělení Christopha Klessmanna (opozice, odpor a disent), které se

v mnohém přibližuje pojetí Milana Otáhal. Pro Klessmanna je tak opozice „částečně organizovaná forma odchýlení se od režimní politické linie s rozpoznatelným ideologickým a politickým alternativním konceptem“, zatímco „disidence znamená vědomé, byť jen částečné odmítnutí a odchýlení se od předkládaných norem“, které však postrádají konkrétní alternativy.¹⁴ M. Otáhal používá termíny „opozice“ a „disent“. Klíčovým faktorem je pro něj přítom existence uceleného politického programu, který prý bylo možné nalézt u protirežimních aktivit let 1969–1972. V následujícím období již opoziční hnutí ztrácí svůj politický charakter, a proto je dle jeho soudu lepší hovořit o disentu.¹⁵ Podobné členění bychom našli také v textu Jiřího Pelikána z roku 1978, kde jsou vedle sebe stavěny pojmy „opozice“ a „protest s disidencí“. Zatímco je pro první typické, že nejen odmítá a protestuje, ale také má svůj cíl a program změn, o něž usiluje, tak druhý je spíše individuálním projevem touhy po svobodě.¹⁶

Příklání-li se autor v této práci k pojmu „opozice“, je to zejména z toho důvodu, že tento termín dostatečným způsobem charakterizuje specifikum protirežimního jednání v obou zemích v 70. a 80. letech. Jak v ČSSR, tak v NDR se kriticky orientované osoby snažily pracovat v rámci platných zákonů a vytvářet tak skutečnou opozici, byť jim to nebylo umožněno. Ačkoli v obou zemích docházelo k postupné politizaci opozičních skupin, zůstaly požadavky vůči režimu až do konce 80. let poměrně umírněné. I tak však byly režimem chápány jako nebezpečné, neboť i přes opakované upozornění, že neusilují o podíl na moci, představovaly výrazný prvek ohrožující podstatu totalitního panství KSČ, resp. SED. Na rozdíl od Milana Otáhal a Jiřího Pelikána však v této knize není činěn rozdíl mezi opozicí a disentem, a oběma termínům je přikládán stejný význam. Pojmy „opozice“ a „disent“ pak byly zvoleny mimo jiné i z důvodu dosažení větší přehlednosti prováděné komparace. Autor plně souhlasí se závěrem Gilberta Merlia, podle kterého je zapotřebí jednotlivé typologie chápat jako jisté ideální typy, jejichž hranice jsou vzájemně propustné, a nedají se tedy zcela přesně stanovit.¹⁷

S přihlédnutím k praktickému využití jednotlivých typologií je však nutné upozornit na několik základních úskalí, která si je třeba uvědomit při používání zvolených termínů. Tím prvním je vlastní kritérium, které jednotliví autoři chápou jako klíčové pro třídění jednotlivých forem protirežimního jednání. Nemalá část autorů klade důraz na charakter zvolených prostředků.

Ještě v 50. letech se v obou srovnávaných zemích objevoval fenomén ozbrojeného odporu, který považoval násilí za legitimní způsob boje proti komunistickému režimu, od 70. let se tato forma vyskytovala již jen velmi sporadicky. Z toho důvodu proto používá většina autorů pro jednotlivé ob-

čanské iniciativy 70. a 80. let označení opozice, neboť všechny kladly důraz na nenásilné metody. Přestože rozlišení podle násilných a nenásilných prostředků je poměrně jednoznačné, dělení dle legálnosti a ilegálnosti zvolených metod vyvolává řadu otázek. Důležité je například upozornění Václava Bělohradského na to, „že určité činy mohou být považovány za legitimní, ačkoli jejich legální charakteristika ještě neexistuje“.¹⁸ Čin, který jedinec považuje za zcela legitimní, se totiž mohl stát kvůli změně politické situace, s níž většinou souvisí úprava trestního zákona, nelegálním. Člověku se může jevit zcela legitimní zasazovat se o demokratizaci společnosti nebo o ohleduplný vztah vůči životnímu prostředí, a přesto může být takovéto jednání režimem považováno za nelegální a jako takové i trestáno.

Zde se před námi objevuje jedno z dalších úskalí každé typologie spočívající v otázce, jaký význam pro nás mají definice, které pro popis protirežimního jednání používala moc, tedy konkrétně státní bezpečnost. Není přitom nejmenších pochyb, „že druh panství spoluurčoval i druh odporu proti němu“.¹⁹ Přestože lze s H. Knabem bezesporu souhlasit ve zjištění, že se pouze s definicemi bezpečnostních orgánů příliš daleko nedostaneme, neboť jsou zatíženy ideologickým výkladem světa, nelze se pohledu státněbezpečnostních složek obou států v žádném případě vyhnout. V termínech jako „politicko-ideologická diverze“, „politická podzemní činnost“, „nepřátelské síly“, „vnitřní nepřítel“ a konečně i „vnitřní opozice“, jejímž cílem bylo dle slovníku východoněmecké státní bezpečnosti z roku 1970 „inspirovat existující nepřátelské, negativní a nespokojené síly k politicko-organizačnímu sjednocení“,²⁰ se totiž zrcadlí ona specifická „fenomenologická dualita“ opozice a moci.²¹

„Ze svého vlastního přesvědčení jsme se nechápali jako opozičníci, bylo s námi však ze strany státní moci jako s takovými zacházeno (...)“, konstatuje aktivistka Bärbel Bohleyová.²² Podle Györgyho Konráda²³ spočívá problém disidentství v tom, že se jedná o titul, který mu je dán někým jiným, velmi často právě státní bezpečností. Pro tu je pak opozice synonymem státního nepřítele, který musí být „evidován“, „rozpracován“ a následně i „potřen“. Značné množství akcí jednotlivců a opozičních seskupení 70. a 80. let bylo přirozenou obrannou reakcí na předcházející aktivitu státněbezpečnostních orgánů. Jistý zákon akce a reakce tak patří k nejdůležitějším faktorům cesty do disentu a je zapotřebí jej zohlednit i u jednotlivých typologií.

„Východoněmecká opozice jako jednotný monolit byla fikcí jejího nepřítele [MfS],“ uvedl I. S. Kowalczuk.²⁴ Dochované materiály bezpečnostních složek jednoznačně potvrzují závěry řady představitelů disentu a historiků, kteří se věnují problematice protirežimního jednání v totalitním státě. V důsledku chybějící legitimacy komunistického režimu byla

často samostatná aktivita nazírána jako potenciálně opoziční, ačkoli ve většině případů jako taková vůbec nebyla zamýšlena. MfS i StB vytvořily rozsáhlé seznamy aktivit, kterými se tzv. vnitřní nepřítel údajně snažil oslovit veřejnost a přimět ji k otevřené kritice stranického vedení. Charakteristické je jak postupné narůstání množství položek tohoto seznamu, tak i změna výkladu jednotlivých položek v čase. Například v polovině 70. let hovoří Stasi o nepřizpůsobivých intelektuálech, kteří se snaží zneužít případu Wolfa Biermanna ke kritice kulturní politiky NDR, nejpozději od roku 1978 se však dostává do popředí tematika nezávislého mírového hnutí, které prý usiluje o diskreditaci oficiální mírové politiky východoněmeckého státu. Od počátku 80. let monitoruje východoněmecká státní bezpečnost ekologické aktivity, ke kterým se na přelomu let 1985–1986 přidávají skupiny snažící se údajně zneužít lidskoprávní tematiku k profilování vlastních zájmů. V roce 1983 tak mělo například dojít k nárůstu peticí adresovaných vedení SED, které se obracely proti prodeji válečných hraček, proti pokračujícímu znečištění životního prostředí, ale i proti restriktivní kulturní a mládežnické politice.²⁵ „Nepřítel hledá všechny dostupné prostředky, kterými by se mu mohlo podařit vyvolat pochybnosti, nespokojenost a neklid u co možná nejširších kruhů obyvatelstva, aby si tak u nás [v NDR] vytvořil svou ideologickou a personální základnu,“ zaznělo na vzájemné poradě v lednu 1982.²⁶ Podobně československá Státní bezpečnost modifikovala a rozšiřovala své seznamy odpůrců husákovského režimu. V souvislosti se započatým dialogem části signatářů Charty 77 s mírovým hnutím na Západě i Východě tak dospěli autoři Podkladového materiálu z problematiky „právice“ pro potřeby celostátní porady náčelníků StB z ledna 1986 ke značně mylnému závěru, že v předchozím roce „přetrvávala orientace vnitřního nepřítele na problematiku tzv. buržoazního pacifismu, se stále výraznější snahou konstituovat Chartu-77 jako nezávislé mírové hnutí v ČSSR (...)“.²⁷

Označuje-li D. Pollack východoněmeckou společnost za „widersprüchlich“, ve které i drobné odchýlení bylo označeno přívlastkem nepřátelské, platilo toto bezesporu i pro československé poměry.²⁸ I zde platilo to, co velmi trefně formuloval spoluorganizátor mírových seminářů v Königswalde Georg Meusel: „Příležitostí k opozičnímu jednání bylo v NDR opravdu hodně. Co však většině lidí chybělo, byla osobní odvaha.“²⁹

Volba metod opoziční práce byla odvislá od konkrétní situace v dané zemi a zaznamenala v průběhu existence režimu KSČ, resp. SED řadu změn. Například až do první poloviny 60. let pronásledoval východoněmecký režim příjemce západoněmeckého televizního vysílání, v následujících dvou desetiletích se však již smířil s permanentním narušováním svého informačního monopolu. Poté, co se zjistilo, že valná většina východních

Němců sleduje především zábavné pořady a americké seriály, byl příjem západoněmeckých stanic od druhé poloviny 80. let dokonce podporován.³⁰

V obou zemích je markantní změna postupu bezpečnostních orgánů vůči kritikům režimu. Politické procesy sice stále zůstávají v jejich repertoáru, jak dokazuje postup proti Výboru na obranu nespravedlivě stíhaných (VONS) či katolickému samizdatu, do popředí se však dostávají tzv. rozkladná opatření a metody celoplošné profylaxe. Přechod od otevřeného teroru 50. let však v obou státech neměl nic společného s liberalizací mocenského systému, „nýbrž se jednalo o přizpůsobování mocenských nástrojů“, jak uvádí autorka podnětné práce o represivních metodách MfS v 70. a 80. letech v NDR.³¹ Vilém Prečan v této souvislosti rovněž upozornil na změnu funkce teroru husákovského režimu, kterému již nešlo o masovou fyzickou likvidaci, nýbrž o udržení stávajícího stavu, tedy o jistou „sebepacifikaci“ obyvatelstva,³² o onen princip „vnějškové adaptace“.³³

Z provedených rozhovorů vyplývá, že většina aktivních představitelů disentu neupřednostňovala konkrétní metodu opoziční práce, nýbrž volila tu, která se v dané situaci jevila jako prospěšná a podnětná. Přestože jedinec mohl preferovat rozmnožování samizdatu, jako tomu bylo například u Otty Bednářové, neznamenalo to v žádném případě, že by se nezapojil do jiných aktivit, pakliže cítil patřičnou potřebu. Podpis O. Bednářové tak najdeme na řadě dokumentů, jejichž obsahová náplň šla od výzev k obnově svátku 28. října přes reakci na problematiku únosu letadel až k protestu proti odsouzení Rudolfa Battěka, ke kterému se připojila jen krátce po svém předčasném propuštění z vězení z vážných zdravotních důvodů. Během střetávání s režimem docházelo k jisté modifikaci vlastních postojů, jak uvedl Ladislav Hejdaňek, podle kterého bylo zapotřebí vyjádřit se k určitým problémům v danou chvíli, aniž by se k nim bylo nutné později vracet.³⁴

U obou opozičních prostředí se rovněž objevují diskuse a spory o účinnosti jednotlivých metod. V českém prostředí to byli zejména Ludvík Vaculík a Petr Pithart, kteří na sklonku 70. let rozvířili debatu o údajně negativním vlivu přílišné radikalizace protirežimních aktivit. V NDR se tato tematika objevuje rovněž, a to především v důsledku postupného nárůstu podílu mladých lidí v rámci rozličných alternativních skupin. Podobný vývojový trend je však pozorovatelný i v případě československého disentu, kde nejpozději od roku 1986 dochází k nové etapě diskuse na téma zapojení mimopražských signatářů Charty 77 a mládeže do protirežimních aktivit. Je obtížné říci, zda lze skutečně hovořit o „disentu reflexe“ a „disentu protestu“, jak činí po roce 1989 Petr Pithart.³⁵ K podobnému rozdělení ostatně dospěl i německý sociolog Detlef Pollack, když použil termíny „Protestler“ a „Aufklärer“. Zatímco první skupina podle něho preferuje

cílené provokativní akce proti režimu, orientují se představitelé té druhé na kontinuální práci a gradualistickou koncepci reformy společenského systému.³⁶

Obecně se ale ukazuje, že tyto kategorie se navzájem značně prolínají, přičemž k radikálnějším projevům jsou ze své přirozenosti náchylnější především mladší nositelé protirežimních jednání, dávající přednost takovým aktivitám, jakými byly demonstrace či veřejné podpisové akce. V konečném důsledku lze říci, že volba metod byla čistě individuální záležitostí, plynoucí z osobních charakterových vlastností a nabytých životních zkušeností. I to je zapotřebí zohlednit při našich úvahách o pojmu „opozice“.

Praktikované metody opoziční práce nám také příliš neřeknou o míře občanské statečnosti daného jedince. Absence podpisu Ivana Klímy na řadě dokumentů vyplývá například z jeho bytostné potřeby signovat pouze takové dokumenty a prohlášení, na jejichž vzniku se sám podílel.³⁷ Neúčast Anny Šabatové na protirežimních demonstracích pak v žádném případě neznamená, že by ona sama pochybovala o smysluplnosti této krajní formy nesouhlasu s režimem, nebo ji dokonce odmítala. Ve skutečnosti byla přesvědčena o tom, že existují užitečnější formy opoziční činnosti, ale svoji důležitou úlohu zde sehrálo i to, že se necítila dobře ve větším shluku lidí.³⁸ Tento přirozený ostych či strach z davovosti bychom ostatně našli u mnoha představitelů disentu.

Moritz Torsten si ve své práci položil velmi důležitou otázku, jak dalece se musí jedinec ve své kritice vzdálit od režimu, aby se dalo hovořit o opozičním postoji, a ne pouze o nespokojenosti s poměry.³⁹ Právě v potřebě rozlišení mezi opozicí a odporem na jedné straně a společenským odmítáním na straně druhé se dostáváme k jednomu z klíčových úskalí jednotlivých typologií. Vezmeme-li v potaz zjištění, že každodenní konflikty patří k velmi důležitým podnětům ke střetům s režimem, zdá se, že společenské odmítání představuje jakýsi předstupeň opozice a odporu. Rovněž Gilbert Merlio dospívá k závěru, že opozice i odpor začínají nejprve jako individuální odmítnutí stávajících poměrů, které může, ale v žádném případě nemusí vyústit v opozici či odpor.⁴⁰

Každá typologie tak musí zohlednit ambivalentní vztah mezi mocí a opozicí. Jen málokterý představitel disentu srovnávaných zemí sám sebe od počátku označoval za disidenta či opozičníka. Většina se snažila chovat slovy Kamily Bendové „jako normální občan“,⁴¹ kteří se domáhají svých práv, zakotvených jednak v ústavách obou států, ale i v mezinárodních paktech, k jejichž plnění se zavázaly. „Tímto způsobem však narušovali chod oné „společenské samo-totality“, o které píše Václav Havel, podle něhož „každé vystoupení z něj (posttotalitního systému) ho popírá jako princip a ohrožuje jako celek (...)“.⁴² Svoji roli zde jistě hrála i racionální

úvaha a taktika, neboť definování sebe sama jako disidenta vytvářelo bezpečnostním orgánům lepší podmínky k zásahu. E. Neubert hovoří v této souvislosti o specifickém „sémantickém šifrování politického (opozičního postoje)“, byť podobně jako v Československu se i v NDR jednotlivé skupiny od termínu „opozice“ distancovaly.⁴³

Přestože se většina lidí v obou zemích snažila spíše smířit s rozporuplnou realitou každodenního života, jak ve své práci upozornil mimo jiné Ivo Možný,⁴⁴ přispěly často jednotlivé akty státní zvrůle k přeplnění pomyslné nádoby trpělivosti. Kdy k tomu došlo a jaké důsledky z toho jedinec vyvodil, bylo však velmi individuální. „Do postavení disidenta se může dostat každý, kdo se vzepře požadavkům, které ho nutí žít podle režimem vymáhaného rituálu souhlasu se vším, co představitelé režimu dělají (...),“ poznamenal Zdeněk Mlynář.⁴⁵ Přestože v 80. letech došlo k nárůstu počtu těch, kteří již nebyli ochotni snášet deprimující dichotomii světa soukromého a veřejného, tím spíše, že systém pacifikace skrze přidělování různých výhod přestával v souvislosti se zhoršující se ekonomickou situací v obou zemích fungovat, nebyla většina ochotna veřejně zpochybnit princip obecně uplatňovaného „negativního konsenzu“.⁴⁶

To, co ve skutečnosti odlišuje opozici a odpor od společenského odmítání, je ono uvědomění si opoziční role, její akceptace, včetně možných následků pro sebe sama, pro rodinné příslušníky a eventuálně i pro okruh známých. Jiří Ruml upozornil ještě na jeden velmi podstatný faktor, který je zapotřebí zohlednit při našich úvahách o vztahu mezi opozicí a společenským odmítáním. Podle jeho názoru nevalili režimu „jinak smýšlející“ občané, pokud své odlišné smýšlení nedávali veřejně najevo. Byť se mu termín „disident“ příliš nezamlouval, připustil, že se jím objektivně stal, a to v okamžiku, kdy veřejně odpadl od té většiny společnosti, která se i přes svůj odmítavý postoj k režimu stále na oko tvářila loajálně.⁴⁷ Projevovat své nonkonformní názory v rámci svých možností otevřeně patří ostatně mezi pět podmínek disidentského postoje, o kterých píše Václav Havel.⁴⁸ Jistá snaha veřejně artikulovat kritické připomínky k reálně existující každodennosti, aniž by to nutně muselo znamenat vzdání se jakýchkoli konspirativních pravidel, patří k základním znakům opozičního jednání. „Opozice ve východní a střední Evropě a také v NDR spočívá ve veřejně projeveném, politicky zdůvodněném pokusu, spojeném s mobilizací podobně smýšlejících, postavit se na odpor totalitní moci,“ soudí Gerd Poppe.⁴⁹ K podobné definici dospěl i Christoph Klessman, podle kterého disidentství znamená vědomé odmítnutí norem stanovených komunistickou mocí. „Nejedná se přitom o útek do stále ještě existujících společenských prostředí, nýbrž v sobě obsahuje charakteristický element demonstrativního morálního protestu,“ uzavírá Klessmann.⁵⁰

OPOZICE A SPOLEČNOST V ČSSR A NDR

Otázka vztahu opozice a společnosti je tématem, které je velmi obtížně uchopitelné, neboť výzkum v této oblasti je teprve na počátku. Ve skutečnosti je totiž zapotřebí zohlednit trojjediný vztah mezi opozicí, společností a mocenským establishmentem. Jak pro opozici, tak pro většinovou společnost představoval režim jistého antipartnera spoluurčujícího rámec vzájemných vztahů. Do jaké míry se podařilo komunistickému režimu izolovat opozici od společnosti a jak pevné byly základy onoho „společenství strachu“, o kterém píše Milan Šimečka? Zejména na stránkách československého samizdatu probíhala intenzivní diskuse o společenském zakotvení opozičního postoje a nebezpečí tzv. ghettoizace.

Je obtížné říci, zda měl Václav Havel pravdu, když v rozhovoru pro rakouský časopis *Kurier* v březnu 1978 řekl: „Chartisté jsou lidé, kteří se rozhodli říkat nahlas věci, které si myslí většina jejich spoluobčanů, které však tito občané nahlas říkat nemohou, nechtějí-li přijít aspoň o ty životní možnosti, které mají.“¹ Řada občanů byla totiž ve skutečnosti již natolik vtažena do drtícího soukolí každodenních starostí, že se o aktivity jinak smýšlejících vůbec nezajímala. Plně tak podlehli novému náboženství doby spočívajícímu v „přizpůsobení, konformismu, (a) ohledu jedině na vlastní prospěch“.²

Podle německého sociologa Detlefa Pollacka byl vztah opozice a společnosti značně ambivalentní, neboť se sice východoněmecké alternativní skupiny snažily probudit zájem společnosti o veřejné dění, současně přý však opovrhovaly oportunismem obyvatelstva a jeho ochotou se přizpůsobit. Zatímco u představitelů skupin převládalo přesvědčení o možnosti pozitivní změny prostřednictvím reformy, zastávala dle Pollacka většina společnosti názor, že se proti stávajícím poměrům nedá nic dělat. „Většina obyvatel se tak přizpůsobila poměrům východoněmeckého systému a nechtěla ohrozit svoje příjmy jednáním, jehož důsledky byly jen obtížně kalkulovatelné,“ uzavírá Pollack.³

Ladislav Hejdránek⁴ si velmi dobře uvědomoval, že zastánci koncepce dodržování lidských práv to budou mít ve všech zemích sovětské mocenské

sféry velmi obtížné, neboť společnosti v těchto zemích našly jakýsi modus vivendi s režimem, jenž velmi účinně kombinoval přímou represi s jistou „strategií materiální pacifikace“. Do konce 70. let měly navíc oba režimy ještě dostatek prostředků k tomu, aby tuto strategii úspěšně rozvíjely. V této souvislosti se hovoří o vzniku jisté „společenské smlouvy“, která však má jen velmi málo společného s jejím klasickým pojetím u J. J. Rousseaua či J. Locka, kteří dávali důraz na rovnost aktérů při jejím uzavírání.⁵ V případě husákovského Československa i honeckerovského Německa se však spíše jednalo o vynucené respektování pravidel hry „jako by“,⁶ opírající se o „vnějškovou adaptaci“⁷ v duchu: myslí, co je ti libo, jen to nedávej navenek najevo a chovej se, jako bys věřil v oficiálně předkládaný výklad světa. Podle Ladislava Hejdánka tak termín „společenská smlouva“ nevystihoval podstatu vztahu mezi obyvatelstvem a mocenským vedením, neboť postrádal jak vzájemnou důvěru, tak i rovnocenné postavení jeho aktérů.⁸ Sociolog Ivo Možný v této souvislosti navrhuje užívat spíše termín „tichá dohoda“, kdy obě strany věděly o křehkosti a asymetričnosti vzniklého vztahu.

Většina lidí preferovala nekonfliktní způsob života a snažila se neohrožit tzv. výdobytky socialismu, kterými režim odměňoval pasivní loajalitu. „V majetku a spotřebě, snad více než v tajné policii, spočívá tajemství úspěchu 70. let. Staly se řešením i únikem,“ dočteme se v Pelikánových Listech z roku 1986.⁹ V otevřeném dopise adresovaném vedení SED z dubna 1986 více než dvacet představitelů opoziční skupiny IFM upozornilo na negativní dopad stranické politiky na rozličné společenské oblasti. I oni poukázali na snahu východoněmeckého režimu „uklidnit a znesvéprávnit obyvatelstvo skrze zvýšení individuální spotřeby“.¹⁰

Po jistou dobu se opravdu zdálo, že bude možné zaměnit blahobyt za svobodu, jak napsal autor jednoho z řady dopisů, které byly adresovány redakci Listů, klíčového exilového periodika.¹¹ Zhoršující se ekonomická situace a degradující ritualizace každodennosti však postupně vyváděly stále více lidí z osudného omylu. Požadovaná účast na „existenčním pochodu“¹² první květnový den, odevzdání volebního lístku v předem rozhodnutých volbách či povinně nepovinné členství v některé ze společenských organizací vyvolaly u mnohých pocit ponížení, který však jen velmi ojediněle vedl k rozhodnutí vzepít se stávajícím poměrům. Mnozí vyvinuli vlastní strategii, jež spočívala v jisté privatizaci jednotlivých aklačních rituálů. První máj či socialistické soutěžení tak posloužily mnohdy k tomu, aby si lidé mezi sebou popovídali, popřípadě se občerstvili.

M. Šimečka výstižně upozornil, že do role kritiků společnosti byly každým dnem obsazovány miliony československých občanů, kteří kupříkladu čekali na opožděný autobus do práce nebo se potýkali s celou řadou

projevů nedostatkového hospodářství.¹³ Strach z postihu a přesvědčení o nemožnosti změny poměrů přispěly klíčovým způsobem k tomu, že značná část společnosti upadla do jistého „občanského bezvědomí“. ¹⁴ Velmi typická byla hyperkritičnost v soukromí a neschopnost pojmenovávat nešvary na veřejnosti. Lidé se tak do jisté míry zabydleli v přesvědčení o vlastní nemohoucnosti.

Únik do soukromí, jisté uzavření se do „šnečích ulit“ sice vytvořily předpoklad pro to, aby lidé brali státní moc na vědomí jen do té míry, aby je příliš nerušila, jak se domníval Jiří Dienstbier,¹⁵ ve skutečnosti však tento postoj nebyl plně realizovatelný. „Prostor mezi ještě tolerovanou pasivní loajalitou a žádnou angažovaností se však postupně stále zmenšuje,“ domníval se počátkem 80. let Petr Havlík, podle kterého se režim systematicky snažil kompromitovat mlčící většinu tím, že od ní při rozličných příležitostech vyžadoval aktivnější spolupráci.¹⁶ Přestože si byl režim velmi dobře vědom „křehkosti konsolidačních struktur“, ¹⁷ a snažil se proto příliš netestovat skutečnou intenzitu pasivního přizpůsobení obyvatelstva, byl občas nucen k vypsání „mimořádných daní“, ¹⁸ tak jako tomu bylo v případě odsuzujících peticí proti Chartě 77, akceptace zavedení povinné branné výchovy v roce 1978 na východoněmeckých dvanáctiletkách či souhlasu s umístěním sovětských raket SS 20 na území obou států. Karel Oswald, pracující mezi dělníky na velkých stavbách, například uvedl, že mnoho jeho kolegů neslo s nelibostí umístění těchto raket. Když se jich však zeptal, zda by byli ochotni podepsat se i pod velmi střizlivě formulovanou peticí, neměl nikdo z přítomných chutí ohrozit svoji rodinu. Podle jeho názoru tak nevládlo v Československu dělnické hnutí, nýbrž „dělnický klid“. ¹⁹

Představitelé disentu v obou zemích reflektovali latentní napětí mezi společností a mocenským establishmentem. „Bylo by chybou, kdybychom zaměnili kritické skupiny se společností, neboť kritický potenciál východoněmecké společnosti byl mnohem větší,“ napsala v samizdatových Radixblätter v roce 1988 Bärbel Bohleyová.²⁰ Podobně jako V. Havel upozornil i Ivan Sviták, že dissent je pouze „viditelným vrcholem ledovce lidové nespokojenosti, jehož devět neviditelných desetin je ponořeno pod hladinou policejního státu“. ²¹ Oba si dobře uvědomovali, že „všudypřítomná šed' je jen plísňovým povlakem, pečlivě pěstovaným a ošetřovaným oficiální mocí, pod níž je však skryta mnohem pestrobarevnější paleta skutečných politických orientací“, jak napsal v roce 1977 Zdeněk Mlynář.²² S různou intenzitou tak reflektovali onen pohyb pod „ledovým příkrovem“, jak řekl anglický historik a znalec českých i východoněmeckých poměrů T. G. Ash,²³ a snažili se pochopit, proč většina lidí volí raději bezkonfliktní předstírání loajality, aniž by se současně vzdali naděje, že se jim může podařit probudit

společnost z letargie. Z dochovaných textů vyplývá, že mnozí vnímali jakýsi věčný boj mezi tím, čeho jedinec dosáhnout chtěl, dosáhnout mohl a co byl ochoten pro dosažení vykonat.

Jak dokládají prameny a provedené rozhovory, patřila otázka vztahu představitelů opozice a společnosti k pravidelně se objevujícím. Jan Tesař se ve své analýze z počátku roku 1978 zamýšlel nad možnostmi rozvoje „společenských aktivit“ a vysoce hodnotil budování seminářů. Podle jeho názoru bylo zapotřebí oslovit veřejnost, kupříkladu dokumenty z oblasti ekologie či zdravotnictví. „Jestli má Charta dále existovat a jestli se nemá stát izolovanou skupinou, (...) musíme nalézt nové metody působení mezi lidmi, aniž bychom je vedli k přístupu k Chartě. (...) Obraťme se však i k dalším otázkám, které vzrušují naše občany více než to, čemu se tradičně říká politika,“ navrhoval J. Tesař.²⁴ Petr Uhl i Václav Benda se shodli na tom, že oslovení lidí je možné především skrze budování „paralelních struktur“ v rozličných společenských oblastech.²⁵ Ostatně již základní prohlášení Charty 77 z ledna 1977 bylo jistým výčtem nejpálčivějších rozporů reálně existující každodennosti a kritikou porušování lidských práv v Československu. Vedle práva na svobodu projevu je zde výslovně zmíněno právo každého jedince nebýt vystaven zničujícímu strachu z negativních důsledků za projevení svých skutečných názorů. Signatáři prohlášení se současně postavili za svobodu náboženského vyznání a cestování, stejně jako za práva podílet se na věcech veřejných a protestovat proti množícím se nezákonným zásahům do soukromého života. S jistým zjednodušením se dá říci, že tematické okruhy, obsažené v základním prohlášení, jsou rozpracovávány v následných chartovních dokumentech a jsou k nim navíc přidávány i okruhy nové, jež jsou jak přirozeným důsledkem interní diskuse v rámci Charty 77, tak reakcí na celospolečenské dění. Spektrum položených otázek a pojmenovaných problémů bylo velmi pestré a dokazuje, že jejich autoři se upřímně zajímali o situaci v Československu a hledali cesty k nápravě, byť často spíše v hypotetické rovině.

Již v létě 1977 se rozhořela diskuse o dalším směřování Charty 77, která se věnovala nejen potřebě nových metod práce, ale reagovala i na obavy některých signatářů z toho, že se Charta 77 příliš izoluje od společnosti, a stává se tedy jistou „obrannou samoobsluhou“,²⁶ upřednostňující popis rozmanitých forem perzekuce, které vůči jejím signatářům používají mocenské orgány. Petr Pithart upozornil v roce 1977 na skutečnost, že návrhy Charty 77 se týkají stále širších okruhů problémů a prakticky zájmů celé společnosti. Současně však varoval před nebezpečím tzv. ghettoizace Charty 77.²⁷ Ve svém Pokusu o vlast z roku 1979, který v chartovním prostředí vyvolal značně kritickou reakci, se vyslovil pro „nedisidentský koncept odpovědné, kvalitní práce“ a vyzval k překonání dělení českosloven-

ské společnosti na „malý národ disidentů“ a „národ mlčenlivé většiny“.²⁸ Řada autorů však Pithartovi správně vytýkala, že nedostatečně zohledňuje jedno ze základních specifík tzv. reálně existujícího socialismu, tedy slovy Václava Bendy, „že jakákoli svobodně pojatá aktivita se stává politickým aktem se všemi důsledky“.²⁹ Jiří Kantůrek vyjádřil ve své polemice s Pithartovým Pokusem o vlast souhlas s tím, že je zapotřebí upozorňovat lidi na nemorálnost hesla „Kdo neokrádá stát, okrádá rodinu“, nicméně základním předpokladem uplatnění občanských postojů je existence otevřené společnosti fungující na demokratickém základě. Něco podobného ale v Československu není, a označuje tak jeho výzvy k poctivé práci v současných poměrech jako „plané moralizování“.³⁰ Tato diskuse, která kulminovala na přelomu let 1978 a 1979, byla však přítomna po celou dobu existence Charty a i přes občasnou vyhraněnost vzájemné výměny názorů se pozitivním způsobem odrazila na činnosti této iniciativy. Do jisté míry se jednalo o přirozenou potřebu vyrovnat se s odezněním počátečního hektického období po jejím vzniku, během kterého sám režim výrazným způsobem přispěl ke zvýšenému zájmu o ni. „To, že se Charta stala tak výrazným symbolem, není jen její zásluhou, ale především zásluhou jejích protivníků,“ napsal v úvaze Co dál s Chartou v létě 1977 Jaroslav Šabata.³¹ Právě úvahy nad tím, jakým směrem se má Charta 77 ubírat a jak si vysvětlit snižený zájem veřejnosti o její činnost, vedly mnohé představitele disentu k tomu, aby se zamysleli nad podstatou československé společnosti druhé poloviny 70. let.

Snad nejpodnětnějším způsobem se otázkou podivného szití většinové společnosti s režimem zabíral Milan Šimečka ve svých pracích Obnovení pořádku a Společenství strachu. Podobně jako Ladislav Hejdlánek³² i on přičítá značný význam neblahým historickým zkušenostem národa, jehož touha po svobodě nebyla dle jeho názoru rozdracena sovětskými tanky, nýbrž kádrovými byrokraty, reorganizacemi a masivním propuštěním politických odpůrců během stranických čistek počátkem 70. let.³³ Životní zvraty v osudech statisíců československých obyvatel vedly dle jeho soudu ke vzniku „země pouštní politické apatie“.³⁴

Ve shodě s Václavem Havlem upozornil Šimečka na změnu chování režimu, který přešel od otevřeného teroru padesátých let k sofistikovanějším metodám „otevřeného podplácení“ let sedmdesátých. Režim podle obou autorů zmoudřel a povýšil „orientaci dovnitř“ na nejvlastnější obsah lidské orientace ve světě. Jedinec se tak přestal zajímat o celospolečenské dění, neboť si plně uvědomoval, jak omezená je jeho možnost podílet se na jeho vývoji a formování. Hlavním nástrojem pacifikace společnosti se stal strach z možného existenčního postihu, ze ztráty lukrativního povolání, z perzekuce dětí, těchto „rukojmí státu“. „Zastrašují rodiče i děti, vnucují vnější poslušnost a pokrytecké postoje, (čímž) deformují charakter rodičů

i dětí (...),“ najdeme ve čtvrtém dokumentu Charty 77 z konce ledna 1977.³⁵ Děti se tak staly hlavním předmětem strachu, který měnil lidi v ovce, jak se domníval ve své Odyseji po česku Jaroslav Putík.³⁶

„Tíse a bez povyku byla přijata občanská zásada, že mít strach není hanbou. Občanská neposlušnost je luxus, který si nemůžeme dovolit, je to výsada bláznů,“³⁷ napsal M. Šimečka, který hlavní problém československé společnosti spatřoval ve všeobjímající „strachuplné nehybnosti“.³⁸ Jedinci tak podle něj zbývaly tři možné cesty ze společenství strachu.³⁹ Jednou z nich byla emigrace, pro kterou autor používá termín „cesta úniku“. Přestože se i pro tuto možnost rozhodlo mnoho lidí, jednalo se o velmi obtížné rozhodnutí, které mělo za následek zpřetrhání osobních vazeb a před dotyčného postavilo nelehký úkol nového začátku v cizí, byť poměrně přátelsky naladěné zemi. Chybějící jazykové znalosti a obava z nemožnosti výkonu dosavadního povolání, ke kterému měl jedinec odpovídající vzdělání a praxi, patřily, spolu se strachem z možných následků neúspěšného pokusu o opuštění republiky, k hlavním důvodům, proč se člověk rozhodl setrvat v Československu.

Zcela jiná situace však panovala v NDR, kde byl po celou dobu její existence přítomen fenomén „hlasování nohama“, který po srpnu 1961 nabýval postupně formy jistého „Ausreisebewegung“, jenž se naplno projevil až ve druhé polovině 80. let a zejména pak v roce 1989, kdy žadatelé o trvalé opuštění republiky výrazným způsobem přispěli k rozvoji a radikalizaci protirežimních demonstrací. Východoněmecké samizdatové texty a vyjádření četných představitelů disentu současně ukazují, že otázka, zda zůstat v NDR a pokusit se o reformu systému, či se rozhodnout pro odchod, ať již z důvodů ekonomických, politických či ryze individuálních, byla velmi důležitá. Aktéři často značně vyhraněné diskuse si přitom postupně uvědomovali, že žadatelé sice na jedné straně opozici v NDR oslabují, neboť jejich odchodem se snižuje kritický potenciál celé společnosti, na straně druhé někteří z nich připustili, že svými aktivitami vlastně žadatelé přispěli k politizaci řady opozičních skupin či je přiměli lépe konkretizovat vlastní cíle. V letech 1980 až 1988 vzrostl počet žadatelů více než šestinásobně a dosáhl počtu přes 110 000 lidí. Do konce června 1989 pak požádalo o opuštění země dokonce přes 125 000 východních Němců⁴⁰ a představitelé opozičních skupin i zástupci církevního vedení opakovaně upozorňovali na katastrofální společenskou situaci, kterou je zapotřebí urychleně řešit. Přestože i v prostředí československého disentu byla problematika emigrace diskutovaným tématem, neměla nikdy takový význam, jako tomu bylo v případě NDR. S ohledem na celkový počet lidí, kteří v letech 1945 až 1989 opustili NDR, lze dokonce východoněmeckou společnost označit za společnost na útěku.

Příspěvek k typologii reálného socialismu

Milan Šimečka

Obnovení pořádku

5

INDEX
dobá

Titulní stránka knihy Milana Šimečky *Obnovení pořádku*, která vyšla v exilovém nakladatelství Index v roce 1979. Zdroj: ÚSD AV ČR

„Cesta pravdy“ nebyla ani v jedné ze srovnávaných zemí jednoduchá, a proto se pro ni rozhodlo poměrně málo lidí. Každý totiž věděl, jaké budou následky nerespektování pravidel hry, a jen málokdo byl ochoten nechat se spálit od desítek „pečlivě udržovaných ohniček“ na rozličných úrovních státní správy, závodními organizacemi KSČ/SED, SSM/FDJ či ROH/FDGB počínaje a státní bezpečností konče, jejichž intenzitu žáru navíc mnozí značně nadhodnocovali. Většina tak volila „únik do soukromí“ (Zurückziehen in die Privatsphäre)⁴¹ a až žárlivě si střežila sféru zdánlivě normalnosti chalup a chat. „Lidé zalezli jako do děr do svých domovů, chat, aut, rodin a zde teprve odložili svůj ‚sovětský jazyk‘ a nenormální myšlení a psychiku,“ napsal pisatel jednoho z dopisů adresovaných redakci Listů, ve kterém se pokusil o morální bilanci desetiletí 1970 až 1980.⁴²

Představitelé disentu obou zemí si uvědomovali, že lidé měli co ztratit. Jistý Damoklův meč, o kterém v souvislosti s dělníky píše Jiří Pelikán,⁴³ tak visel nad každým pracujícím, a jak dokládá například postih Otty Bednářové, které byl za její protirežimní aktivity odebrán invalidní důchod, vlastně nad všemi. O to větší význam měla církevní zařízení v NDR, která řadě takto „vytipovaných“ nabídla možnost pracovního uplatnění. V obou zemích však mohl každý ztratit rozličné výhody, mohl být přerazen na méně placenou a přitom náročnější práci, mohl být okleštěn o již tak dost omezené možnosti cestování do zahraničí. Nejen českoslovenští dělníci tak upadli do „odzbrojujícího fatalismu“, o kterém píše Jiří Lederer.⁴⁴

Není jisté náhodné, že se Husákova sociální politika orientovala na společenskou spotřebu, a při rozdělování mezd proto preferovala poslušnost před výkonností. Od počátku 70. let se tak objevuje specifická tendence spočívající „ve snižování podílu pracovních příjmů v poměru k sociálním (...)“, jak ve své práci píše Lenka Kalinová.⁴⁵ Životní standard jedince tak byl stále více závislý na jeho postoji vůči režimu, či lépe řečeno na schopnosti úspěšně a za všech okolností předstírat loajalitu. Ostatně i Erich Honecker pochopil stabilizační funkci konzumu a preferoval jakousi „dvojí strategii“ spočívající v proklamaci hesel o nutnosti ohraničení se vůči tzv. imperialistickým nepřátelům a vnitřnímu nepříteli na straně jedné a ve snaze získat společnost systematickou kombinací sociálních ústupků a pozvolným zlepšováním životní úrovně na straně druhé. Vize jednoty sociální a hospodářské politiky, o které hovořil stranický vůdce NDR na IX. sjezdu SED v březnu 1976, však byla realizovatelná pouze za cenu dirigistického řízení a masivního zadlužování.

Snaha režimu obrátit pozornost lidí od společenských problémů směrem ke konzumním ideálům byla poměrně úspěšná. Petr Pithart se ve svém textu Odvaha myslet pozastavil nad tím, že odpovědnost za celospolečenský úpadek nelze přičítat pouze vládnoucím. Z tohoto důvodu jej zajímala

„hloubka skrytého srozumění mezi mocnými a mnohými bezmocnými, které střezí status quo možná daleko spolehlivěji než potlačující policie“.⁴⁶ Velmi podnětným způsobem se nad vztahem opozice, moci, tzv. šedé zóny a většinové společnosti zamyslela Jiřina Šiklová ve své studii ze září 1989. Autorka registrovala dvě společenské skupiny – socialistický establishment a disent – které jsou relativně málo početné, politicky aktivní a nemají současně možnost změnit svůj postoj k sobě navzájem i k celospolečenskému dění. Tyto skupiny jsou obklopeny „mlčící většinou“, jež je převážně konzumně orientována a je značně indiferentní. Velkou pozornost pak autorka věnovala fenoménu tzv. šedé zóny, jejíž představitelé zůstali i přes svůj kritický postoj k režimu a utajované kontakty s disentem v oficiálních strukturách. Problém však spočívá v tom, že šedá zóna se může snadno změnit na bílou nebo černou. Šedá je „tak trochu špinavá“ a lidé z ní se obávají, že jim budou jejich činy představiteli disentu vyčítány. Od disentu se přitom liší zejména neochotou veřejně se konfrontovat s mocí, a jsou tedy spíše v pozici diváků sportovního utkání. „Naším (dissentu) úkolem je přece dnes lidi z šedé zóny získat, a ne je odradit morelizováním, osočováním a šfoumáním v jejich minulosti,“ varuje J. Šiklová.⁴⁷ Obdobnou výzvu ke spolupráci s lidmi napříč různými společenskými skupinami ostatně navrhuje i Ulrike Poppeová v samizdatové úvaze z roku 1987 nesoucí název *Nové cesty*?⁴⁸

J. Šiklová přitom již v říjnu 1973 napsala podnětný článek do *Listů* pod jedním ze svých pseudonymů. „Konsolidovaný občan není ani hrdinou, ani kolaborantem. Chce, jako skoro každý člověk, mít se dobře, v klidu žít a mít k tomu alespoň trochu pocit svobody a čistého svědomí,“ konstatuje J. Šiklová, podle které je konsolidovaný občan především sobcem, jenž se soustředí pouze na blaho své rodiny a věří v těžko uchopitelnou dočasnost trvání současného režimu. „Obdivuje (konsolidovaný občan) a lituje ty, co se angažují proti režimu, případně jsou již zavřeni, ale nechce se angažovat. Má strach. Má strach, ani ne tak o to málo, o co by přišel, ale má strach proto, že ničemu již nevěří a o ničem se nedomnívá, že to stojí za to, aby riskoval svůj osobní klid,“ soudí J. Šiklová.⁴⁹

Třebaže „citlivost nosu“⁵⁰ každého občana na jakékoli proměny společenské atmosféry byla značně individuální, lze plně souhlasit s Václavem Bendou, podle něhož vyvolával systém manipulace pocit bezmoci a ponížení, který měl za následek stupňující se nenávisť vůči režimu.⁵¹ „Únava z únavy“,⁵² z všudypřítomného šlendriánu a zásobovacích potíží měly za následek vznik jisté „latente Gegenidentität“,⁵³ která zejména od druhé poloviny 80. let stále častěji nabývala formy otevřené kritiky systémových nedostatků. Při reakci režimu na tuto kritiku musela být ale zohledněna ona „inscenace legitimacy“, o které píše Petr Hübner. „Diktatura byla schopná

mocensky ovládnout východoněmeckou společnost, přesto přitom nebyla svobodná ve svém rozhodování,“ shrnuje autor, podle něhož musela SED neustále stvrzovat svůj společenský model sociální politikou, oficiálně orientovanou na zájmy dělnické třídy.⁵⁴

„Společnost naplněná hlubinnou nespokojeností se stavem věcí obecných se probouzí. Tendence k nezávislému občanskému projevu mocně zesílila,“ napsal Jaroslav Šabata v únoru 1988.⁵⁵ Podle jeho názoru představovala Charta 77, i přes značné omezení v důsledku represivních opatření bezpečnostního aparátu, jistý „maják“, „o kterém se vědělo a k němuž se lidé, pakliže potřebovali, mohli obrátit“.⁵⁶ Podle R. Weißhuhna se ve druhé polovině 80. let odstup společnosti od opozice přece jen zmenšil, byť vztah zůstal stále značně ambivalentní. Lidé byli s představiteli disentu stále více zajedno, pokud jde o požadavky na zavedení opravdové demokracie, v jistém „požadavku normality“ v nenormálních poměrech. Tomu nahrávala i měnící se forma represe, která byla sice stále velmi široká, ale výrazně měkčí ve srovnání s předchozím obdobím. Na druhé straně zde byl ale stále jistý odstup. „Lidé z provincií si vůbec nedovedli představit, jak argumentujeme. Jako bychom tím přestali být někým z nich, a stali se součástí těch nahoře,“ uvedl R. Weißhuhn.⁵⁷

Z řady výzkumů veřejného mínění, které i přes svoji dobovou omezenost představují cennou výpověď o postoji tehdejšího obyvatelstva srovnávaných zemí, vyplývá, že na konci 80. let kulminoval ambivalentní vztah vládnoucích a ovládaných pozoruhodným způsobem. Čím více se projevovaly hospodářské těžkosti a společensky negativní jevy, tím více vyzývaly monopolně vládnoucí strany obou zemí své občany k vlastní iniciativě a odpovědnosti, aniž by jim ale přiznávaly status rovnocenného partnera. Po dlouhá léta praktikovaná perzekuce jinak smýšlejících si vybrala svoji daň, a to i ve vlastních řadách, když například v roce 1987 třetina dotázaných členů KSČ přiznala, že se na členských schůzích nezapojila do diskuse, neboť „to nemá cenu“ nebo „s tím měli špatné zkušenosti“.⁵⁸ Podle jiného výzkumu se téměř 70 procent československých občanů v roce 1988 domnívalo, že se nemohou otevřeně vyjadřovat k problémům a nedostatkům ve společnosti.⁵⁹ „Občané cítí velmi málo, že by se jich někdo ptal na jejich aktivitu,“ shrnul autor Informace k politicko-ideologické situaci v NDR z počátku října 1989.⁶⁰ Lipský centrální institut pro výzkum mládeže, který v letech 1966 až 1990 vypracoval řadu výzkumných zpráv o situaci mezi východoněmeckou mládeží, svými zjištěními stranické vedení rozhodně nepotěšil. V letech 1981 až 1989 byl například proveden výzkum mezi žáky desátých tříd, kteří měli odpovědět, zda je státní moc v NDR dle jejich soudu vykonávána správným způsobem. V roce 1981 odpovědělo 25 procent dotázaných záporně, v roce 1988 to ale bylo již 49 procent,

a v říjnu 1989 dokonce 85 procent.⁶¹ Šetření z let 1970 až 1989 ukázalo, že mezi mladými docházelo k rapidnímu poklesu důvěry v SED. Tento trend byl patrný zejména mezi uční a nečleny strany. V roce 1970 například přiznala čtvrtina dotázaných, že politice SED věří velmi omezeně či vůbec ne. V roce 1989 takto odpověděla již více než polovina a jen necelých 10 procent uvedlo, že SED má jejich důvěru.⁶² Východoněmecká státní bezpečnost také registrovala postupný nárůst nevoli, který byl obzvláště vysoký v oblastech se silně narušeným životním prostředím. Zajímavé byly zejména zjištěné důvody pro odmítnutí volební účasti či pro odevzdání platného záporného hlasu ve volbách v letech 1986 a 1989. Kromě nespokojenosti s bytovou situací se zde pravidelně objevovala kritika nedostatečného zásobování, nekvalitních a nedostatkových služeb. Velmi negativně byla také hodnocena tehdejší praxe udělování povolení k vycestování do neso-socialistických států a řada lidí dávala také touto formou najevo svoji nespokojenost s prací státních orgánů v oblasti ochrany životního prostředí.

V dopisech generálnímu tajemníkovi Miloši Jakešovi z roku 1989 se mimo jiné pravidelně objevují upozornění na nevyhovující stav životního prostředí, na špatnou situaci v oblasti zásobování, v bytové politice a v neposlední řadě i ve zdravotnictví. V rámci vyhodnocení dopisů došlých v dubnu 1989 bylo například uvedeno, „že nemocní po selhání ledvin jsou v některých případech prakticky odsouzeni k smrti, neboť chybí potřebné kapacity“.⁶³ „Víme, že auto pro život není vše – že je důležitější mír, klid, zdraví, ale přesto si myslíme, že když si člověk na auto poctivě našetří, tak by měl mít možnost si ho také koupit,“ postěžovala si paní Rohlíková z Prahy 10 v dopise generálnímu tajemníkovi z června 1989.⁶⁴ V došlých dopisech se ale také objevují výzvy k zahájení dialogu s disentem a apely k zastavení represivních opatření, jež jsou vůči jeho představitelům uplatňována. Voják z povolání pan Danielka kupříkladu zaslal svoji stranickou legitimaci s komentářem, že jej rozhovor redaktora Československé televize s prognostikem Milošem Zemanem přesvědčil v tom, „že autoři výzvy Několik vět mají vlastně pravdu, když hovoří o dvacetiletém zaostávání v ČSSR“.⁶⁵

Také východoněmecké vedení se muselo neustále zabírat rostoucím počtem kritických připomínek ke stavu zásobování a bytové politiky. „Je mi 30 let, a když vzpomenu na své dětství a porovnám, jaké druhy ovoce a zeleniny byly tehdy v obchodech, ptám se, zda současná nabídka odpovídá smyslu politiky vše pro blaho lidu,“ napsala ministerstvu zásobování a obchodu v roce 1989 matka z Drážďan.⁶⁶ Podle historičky Renaty Hürtgenové dochází v 70. a 80. letech k masivnímu nárůstu individuálních žádostí (Eingabe), ve kterých pisatelé upozorňují na tíživou situaci v rozličných oblastech každodenního života. „Masivní rozšíření této formy

soukromé stížnosti v NDR (...) bylo doprovázeno zmizením fenoménu stávky,“ se kterým bylo možné se setkat především do roku 1960.⁶⁷

Československý disent se zajímal o názory svých spoluobčanů, tím spíše, že se jeho představitelé stále chápali jako součást většinové společnosti, byť si na druhé straně plně uvědomovali, že jejich postoje jsou pro mnohé jen obtížně následovatelné. V tomto ohledu se nikterak nelišil od představitelů východoněmecké opozice, byť zde se tematika vztahu mezi společností a opozicí objevuje na samizdatových stránkách spíše až od poloviny 80. let. Pregnantně to vyjádřil Václav Havel: „Jsou (signatáři Charty 77) to normální lidé, kteří znají strach a potřebují odpočinek, kteří se trápí týmiž životními starostmi jako všichni ostatní, a mnohdy pochopitelně horšími; jejich síly mají své meze a jejich nervy nejsou z lepšího materiálu než nervy kohokoliv jiného.“⁶⁸ Michal Mrtvý například uvedl, že se nepovažoval za disidenta, ale za normálního člověka, který chtěl dělat něco pro církev a společenství, ve kterém žil. Současně ale připouští, že již v tomto snažení byl automaticky obsažen „vzdor proti režimu“, jenž měl obavu ze všeho spontánního a skutečně dobrovolného.⁶⁹ Petr Náhlík, který chtěl vydávat nezávislý trampský časopis, vzpomíná, že z jeho bezprostředního okolí si střet s režimem nikdo nepřál. Systém dle jeho názoru nezávislou aktivitu raději zakázal, nebyl však schopen zabránit tomu, aby se podobné snahy spontánně neobjevily někde jinde.⁷⁰ „My jsme nebyli a priori političtí nepřátelé státu, my jsme jen chtěli dělat to, co chceme,“ uvedl František Stárek, podle kterého režim svým tlakem vylučoval, aby byl jedinec apolitický. To dokládá mimo jiné na příkladu punkového časopisu, jehož vydavatelé se nechtěli věnovat politice, ale pouze tomuto životnímu stylu. Když ale byli posléze zbiti během punkového koncertu policií a stěžovali si na postoj bezpečnostních orgánů v časopise, tak už se jednalo o politikum, ať si to připustili, či nikoli.⁷¹ „Chtěl jsem docela normálně žít v NDR,“ uvedl Roland Jahn, jehož vzpomínky na boj o dlouhé vlasy se v mnohém podobají zážitkům Stárkovým. I on se pohyboval v okruhu přátel, kteří byli sice vůči režimu značně kritičtí, neměli však v úmyslu dostat se s ním do přímého střetu. Řada osobních konfliktů jej přivedla k názoru, „že [oni] zkrátka nechtějí žádné kritické smýšlení“.⁷²

Je obtížné říci, zda opravdu byla většina lidí v NDR vnitřně proti režimu, ale nebyli to jen schopni otevřeně ukázat, jak soudí Joachim Gauck.⁷³ Gerd Poppe ale výstižně podotkl, „že nesympatii k režimu nelze chápat jako opoziční postoj“. V NDR byl dle jeho názoru neustále dostatek důvodů k nespokojenosti, „neboť člověk necítil svobodu a nemohl si vybrat, co by chtěl skutečně dělat“.⁷⁴ „Nerad bych vydával za opozici vše, co bylo v NDR jiné,“ uvedl Ralf Hirsch, který je ve svém hodnocení významu východoněmeckého disentu velmi zdrženlivý.⁷⁵ Rovněž Markus Meckel va-

ruje před ztotožněním vnitřního „Dagegen-Seins“ s opozičním postojem, který se dle něho měl vyznačovat aktivitou usilující o změnu politiky SED či systému.⁷⁶ Mnozí si velmi dobře uvědomovali negativní důsledky jistého participačního charakteru východoněmecké společnosti, ve které nebyl jedinec pouze obětí systému, ale i jeho oporou.⁷⁷ „Většina lidí byla od počátku proti režimu, zejména pak dělníci. Veřejně to ale dával najevo jen málokdo. Režim trpěl lidi jako já, tedy ty, kteří nespolupracovali nadšeně, ale přesto. Dělal jsem svoji práci v NDR, a až do pádu režimu jsem tak vlastně spolupracoval s režimem,“ uvedl jeden z autorů prohlášení Nového fóra z počátku září 1989 lékař Jens Reich.⁷⁸

V roce 1988 upozornil Ladislav Hejdránek na „paradoxní stav“ československé společnosti. Všichni si sice uvědomují potřebu radikálních změn, obávají se však současně obětí, bez kterých ke změnám nemůže dojít.⁷⁹ „V krizi tak není Charta 77, ale občané, kteří čekají, že někdo vybojuje jejich boj za lidská práva,“ napsal Hejdránek v roce 1978.⁸⁰ Podle Petra Pitharta lidé nespali a o režimu věděli to samé co disent, jen zvolili jinou strategii.⁸¹ Problém však spočívá v tom, že tímto způsobem vlastně podpořovali ono „perpetuum silentium“, o kterém píše Josef Vohryzek, neboť „tichý nesouhlas je sloup, o který se totalitní moc opírá“.⁸²

U příležitosti osmiletého bilancování činnosti Charty 77 věnovali její mluvčí značnou pozornost zakotvení této iniciativy ve společnosti. „Mnohé občany na Chartě 77 zaráží a často i odrazuje nepochopění mezi oběťmi, které musí její signatáři přinášet, a malým efektem jejich počínání,“ najdeme v dokumentu Charty 77 z 6. ledna 1985.⁸³ Spektrum společenských problémů (ekologie, situace důchodců, problémy mládeže, bytová politika, konzum a spotřeba), kterým se Charta 77 ve svých dokumentech věnovala, bylo bezesporu mimořádně pestré. Rovněž informativní rozsah byl obdivuhodný. Problém však spočíval v tom, že kromě značně ztíženého přístupu k dokumentům kvůli aktivitám Státní bezpečnosti byla navíc řada z nich psána poměrně složitým jazykem, což jejich případnou percepci dost znesnadnilo. Mnohé mimořádně důležité postřehy o stavu společnosti jsou tak skryty v rozsáhlém textu, který vyžaduje velmi pozorné čtení a předběžnou informovanost potenciálního čtenáře. Svoji daň si v této souvislosti vybral i proces vzniku dokumentů, které jsou často spíše konglomerátem několika různých verzí zpracování dané tematiky, jež se ne vždy podařilo sloučit v ucelený text. Ačkoli se texty obracely k československé veřejnosti a vyzývaly ji k zapojení do diskuse a zaslání návrhů na řešení negativních jevů, můžeme jen málo z nich označit za jasně formulovaná prohlášení, která mohla společnost spíše oslovit. V tomto ohledu má své mimořádné postavení často citované Slovo ke spoluobčanům z ledna 1987, jež je nejen srozumitelné, ale obsahuje i jednoduchou výzvu k občanské aktivitě: „Probuďme